

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

Факультет геології, географії, рекреації і туризму

***Кафедра соціально-економічної географії і регіоназнавства
імені Костянтина Нємця***

До захисту допустити

Завідувач кафедри _____ Людмила НЕМЕЦЬ

«_____» _____ 2025 р.

**ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПАРКОВОГО ТУРИЗМУ В
УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО ТУРИЗМУ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

Виконав: студент 4 курсу, групи ГР-41
спеціальності 106 «Географія»
ОПП «Географія рекреації та туризму»
Шаповалова Карина Денисівна

Науковий керівник:

**к. геогр. н., доцент Ключко Людмила
Василівна**

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Голова ЕК Тарас ПОГРЕБСЬКИЙ

Секретар ЕК Олена ПЕДЬ

«_____» _____ 2025 р.

Харків – 2025

Зміст

Вступ.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО ТА ПАРКОВОГО ТУРИЗМУ	6
1.1. Поняття та еволюція сталого туризму в глобальному контексті	6
1.2. Сутність паркового туризму: визначення, типологія, сучасні тенденції...	9
1.3. Методологічні підходи до дослідження паркового туризму	14
1.4. Нормативно-правове регулювання діяльності у сфері сталого та природоохоронного туризму	17
РОЗДІЛ 2. СТАН РОЗВИТКУ ПАРКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	23
2.1. Аналіз рекреаційно-туристичного потенціалу природно-заповідного фонду України.....	23
2.2. Роль національних природних парків у формуванні сталого туризму	31
2.3. Оцінка чинників, що стримують розвиток паркового туризму в Україні ..	40
2.4. Вивчення кращих національних та зарубіжних практик організації паркового туризму	48
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПАРКОВОГО ТУРИЗМУ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО ТУРИЗМУ	58
3.1. Розробка стратегічних напрямів розвитку паркового туризму.....	58
3.2. Механізми залучення інвестицій та партнерств у розвиток сталого туризму	62
3.3. Екологічна освіта, цифровізація та соціальна відповідальність у розвитку туризму на природоохоронних територіях	67
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73

Вступ

У сучасних умовах дедалі більшої урбанізації, загострення екологічних проблем та потреби в збалансованому використанні природних ресурсів туристичні практики стикаються з необхідністю кардинальної трансформації. Концепція сталого туризму, що передбачає рівновагу між економічними вигодами, соціальною відповідальністю та збереженням екосистем, стала відповіддю міжнародної спільноти на виклики XXI століття. Особливого значення набуває розвиток паркового туризму — спеціалізованої форми природоорієнтованого відпочинку, зорієнтованої на відвідування національних природних парків, біосферних резерватів та інших об'єктів природно-заповідного фонду.

Актуальність теми дослідження зумовлена кон'юнктурою посткризового відновлення, кардинально оновленим запитом суспільства на екологічну безпеку та екопросвіту, а також державною стратегією регіонального розвитку, що передбачає використання природної спадщини як каталізатора сталого зростання місцевих громад. Україна має велику мережу природоохоронних територій, проте їх туристичний потенціал використовується здебільшого фрагментарно, зі значними дисбалансами у регіональному та сезонному розподілі потоків відвідувачів.

Об'єктом дослідження є діяльність національних природних парків України як ключова інституція формування паркової індустрії в рамках сталого туризму. Предметом дослідження виступають стратегічні напрямки, механізми та інструменти розвитку паркового туризму з урахуванням екологічної, соціальної та економічної складових сталості.

Метою роботи є обґрунтування перспектив розвитку паркового туризму в Україні з урахуванням принципів сталого розвитку, а також розробка прогнозних сценаріїв його інтеграції у загальнодержавні та регіональні програми екотуризму. Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання:

1. Проаналізувати теоретичні та методологічні засади сталого туризму й специфіку паркових форм рекреації.
2. Оцінити сучасний стан мережі національних природних парків та виявити основні бар'єри їх розвитку як туристичних об'єктів.
3. Дослідити передовий міжнародний досвід залучення інвестицій, цифрових рішень та екопросвітніх практик у парковому туризмі.
4. Розробити стратегічні напрями та інноваційні інструменти для посилення сталості паркової індустрії в Україні.
5. Сформулювати прогностичні сценарії розвитку паркового туризму на період 2025–2035 років з урахуванням демографічних, економічних і кліматичних трендів.

Методологічною основою дослідження стали комплексний підхід із застосуванням системного, просторово-територіального та екологічного аналізу, а також методи соціологічного опитування та математичного моделювання туристичних потоків. Використано дані державної статистики, експертні інтерв'ю, результати польових обстежень і моніторингу відвідуваності парків.

Практична цінність роботи полягає в узагальненні теоретичних положень і формуванні конкретних рекомендацій для органів влади, адміністрацій парків та інвесторів щодо збалансованого розвитку паркового туризму, спрямованого на підвищення конкурентоспроможності природно-заповідного фонду та економічного потенціалу регіонів.

Структура роботи відповідає поставленим завданням та включає три розділи: у першому розглянуто теоретико-методологічні засади сталого й паркового туризму, у другому проаналізовано стан розвитку мережі національних природних парків в Україні, у третьому — окреслено перспективні напрями та прогностичні сценарії їхнього розвитку. Висновки підсумовують основні результати та містять практичні пропозиції.

У процесі дослідження були використані загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: аналіз і синтез, індукція та дедукція, системно-структурний

підхід, порівняльний аналіз, метод експертних оцінок, картографування, а також елементи прогнозування. Комплексність застосованих методів дозволила не лише з'ясувати теоретичні аспекти становлення паркового туризму, але й виявити ключові чинники його ефективного розвитку в українських реаліях, з урахуванням міжнародного досвіду та національних викликів.

Інформаційною базою дослідження стали нормативно-правові акти України у сфері туризму й охорони природи, стратегічні документи урядових органів, статистичні матеріали Державного агентства розвитку туризму та Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, звіти національних природних парків, результати соціологічних опитувань, а також наукові публікації вітчизняних і зарубіжних авторів.

Наукова новизна роботи полягає в узагальненні теоретичних основ сталого та паркового туризму з урахуванням нових соціоекологічних реалій України, а також у розробці практичних рекомендацій щодо формування ефективної моделі розвитку паркового туризму, орієнтованої на збалансоване природокористування, просвітництво та збереження біорізноманіття.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання результатів роботи для вдосконалення механізмів управління природоохоронними територіями, розробки туристичних програм для національних парків, підготовки стратегій регіонального розвитку, а також формування науково обґрунтованої бази для реалізації екотуристичних ініціатив за участю громад, бізнесу та органів влади.

Структура дипломної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У першому розділі проаналізовано теоретичні основи сталого і паркового туризму; у другому — охарактеризовано стан розвитку паркового туризму в Україні; у третьому — обґрунтовано перспективні напрями його розвитку в контексті сталого туризму.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади сталого та паркового туризму

1.1. Поняття та еволюція сталого туризму в глобальному контексті

Сталий туризм є однією з ключових концепцій сучасного туризмознавства, що набула широкого визнання у зв'язку з глобальними змінами клімату, урбанізаційними процесами, зростанням туристичних потоків та поглибленням екологічної свідомості суспільства. У широкому розумінні сталий туризм — це модель розвитку туристичної діяльності, що забезпечує баланс між економічними вигодами, соціальними потребами та екологічною відповідальністю, зберігаючи природні й культурні ресурси для майбутніх поколінь. Цей підхід не є лише ідеологічним орієнтиром — він стає практичним інструментом управління туристичною галуззю на рівні держав, регіонів та окремих туристичних об'єктів.

Формування концепції сталого туризму відбувалося під впливом загального розвитку ідеї сталого розвитку (sustainable development), яка була офіційно закріплена у доповіді Комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку у 1987 році, відомій як "Доповідь Брундтланд". У цьому документі вперше було сформульовано визначення сталого розвитку як такого, що "задовольняє потреби сучасного покоління без шкоди для можливостей майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби". У подальшому ця парадигма знайшла широке застосування в різних секторах економіки, зокрема й у сфері туризму, яка, з одного боку, створює економічну вигоду, а з іншого — має потужний вплив на довкілля та локальні громади [12].

На рубежі XX–XXI століття туристична галузь зіткнулася з численними викликами, зокрема з перевантаженням природних територій, деградацією культурної спадщини, забрудненням довкілля, витісненням місцевих мешканців і втратами традиційного укладу життя. У відповідь на ці проблеми міжнародні інституції, включно зі Світовою туристичною організацією (UNWTO), розпочали активну діяльність зі стандартизації принципів сталого туризму. У 1995 році UNWTO спільно з Програмою ООН з охорони довкілля

(UNEP) розробила "План дій щодо сталого туризму", який включає базові принципи, такі як повага до екосистем, збереження культурної самобутності, участь місцевого населення, економічна справедливість та довгострокова вигода.

У новому тисячолітті концепція сталого туризму стала частиною глобальних стратегічних документів, зокрема Порядку денного ООН до 2030 року та Цілей сталого розвитку (ЦСР). Туризм розглядається у контексті досягнення таких цілей, як ліквідація бідності (ЦСР 1), гідна праця та економічне зростання (ЦСР 8), відповідальне споживання і виробництво (ЦСР 12), боротьба зі зміною клімату (ЦСР 13), збереження екосистем суші (ЦСР 15) тощо. Таким чином, сталий туризм інтегрується у ширший глобальний контекст вирішення екологічних, економічних та соціальних проблем.

Паралельно з інституціоналізацією концепції сталого туризму відбувається її концептуальна еволюція. Від початкового фокусу на збереженні природи від туристичного тиску увага поступово зміщується до створення туристичних продуктів і маршрутів, які сприяють сталому розвитку регіонів. Це передбачає розвиток екотуризму, агротуризму, культурного та етнографічного туризму, які засновані на принципах глибокої взаємодії з місцевими громадами, помірного споживання ресурсів та відновлюваності територій. У цьому контексті активно розвивається поняття партисипативного туризму, за якого громади не лише приймають туристів, але й беруть активну участь у формуванні туристичного продукту, отримуючи прямі вигоди.

Зростання популярності концепції "low impact tourism" і "slow tourism" є черговим свідченням еволюції сталого туризму в бік гуманізації туристичних практик. Від туриста очікується не споживчий, а рефлексивний підхід до подорожей: усвідомлення власного впливу на довкілля, повага до культурної специфіки регіонів, відповідальна поведінка. Такі підходи сприяють формуванню нової туристичної культури, в якій цінується не масовість і доступність, а якість, глибина та екологічність досвіду [18].

Іншою важливою тенденцією у розвитку сталого туризму є його цифровізація. Використання цифрових платформ для моніторингу туристичних потоків, управління відвідуваністю природоохоронних територій, популяризації сталих маршрутів, а також впровадження електронних гідів, віртуальних турів та екоаналітики дозволяє значно покращити контроль за впливом туризму на середовище. Такі інновації дають змогу створювати персоналізовані екомаршрути, контролювати навантаження на екосистеми та підвищувати екологічну свідомість відвідувачів.

Разом з тим, сталий туризм не є універсальною панацеєю — він має свої внутрішні суперечності. Однією з таких є дилема між економічною вигодою та екологічною доцільністю: збільшення туристичних потоків може покращити доходи регіону, але водночас призвести до втрати природної рівноваги. У деяких країнах проблема "overtourism" набула масштабів, що потребують впровадження обмежувальних заходів — квотування, податків на вхід, вимог до реєстрації відвідувачів тощо. Ці механізми входять до арсеналу політик сталого туризму, однак потребують точного балансу між контролем і свободою пересування.

У сучасному глобальному вимірі сталий туризм є мультидисциплінарним явищем, що поєднує принципи екології, економіки, соціології, культурології, урбаністики та права. Його вивчення потребує комплексного підходу та аналізу численних факторів, серед яких — державна політика, міжнародне партнерство, стан інфраструктури, рівень освіти туристів, готовність бізнесу до сталих практик. Багато країн уже розробили національні стратегії сталого туризму (наприклад, Канада, Норвегія, Коста-Рика, Нова Зеландія), у яких чітко прописані принципи управління, індикатори ефективності, системи моніторингу та звітності.

Загалом, сталий туризм у глобальному контексті перетворився на стандарт для сучасної туристичної політики, що підтримується не лише державами, а й транснаціональними компаніями, громадськими організаціями, місцевими громадами та самими туристами. Його успішність

залежить від здатності інтегрувати різнорівневі ініціативи, гармонізувати економічні інтереси з екологічною відповідальністю, та найголовніше — від створення культури подорожей, орієнтованої на збереження планети.

Як наслідок, сталий туризм розглядається не лише як напрям туристичної діяльності, а як нова парадигма розвитку галузі в цілому — така, що відповідає викликам XXI століття, сприяє досягненню Цілей сталого розвитку та формує нову якість відносин між людиною, природою і простором. Україна, яка володіє унікальним природним потенціалом, має всі передумови для впровадження моделей сталого туризму, зокрема через розвиток паркового туризму на базі природно-заповідного фонду. Однак для цього необхідне стратегічне бачення, законодавча база, інституційна підтримка, просвітницька робота та ефективне залучення громад до процесу трансформації туристичної сфери у сталому напрямі [9].

1.2. Сутність паркового туризму: визначення, типологія, сучасні тенденції

Парковий туризм є однією з форм рекреаційної активності, яка має винятково важливе значення у контексті сталого розвитку туризму та охорони навколишнього природного середовища. Його сутність полягає у відвідуванні природоохоронних територій з метою пізнання природи, духовного відпочинку, екологічного виховання, оздоровлення, наукових досліджень, а також у реалізації активних або пасивних рекреаційних практик, що не завдають шкоди природним екосистемам. Ця форма туризму функціонує переважно в межах національних природних парків, біосферних та ландшафтних заказників, регіональних природних парків, ботанічних садів, дендропарків і інших елементів природно-заповідного фонду. На відміну від масового туризму, що орієнтований переважно на споживання ресурсів, парковий туризм має інтегрований, зважений характер, що включає як естетичну, так і освітню, духовну й природоохоронну функцію.

Одним з головних завдань паркового туризму є збереження біорізноманіття, природних ландшафтів та унікальних екологічних систем шляхом раціонального управління туристичними потоками, формування спеціалізованої інфраструктури та реалізації програм просвітництва. У структурі світового туризму частка природоохоронного туризму, зокрема й паркового, щороку зростає, що пов'язано зі зміною парадигми споживання на користь екологічно безпечних і морально виправданих подорожей. Це свідчить про актуальність вивчення теоретичних та прикладних аспектів організації паркового туризму, його типології та тенденцій розвитку.

З теоретичної точки зору, парковий туризм часто ототожнюється або тісно пов'язується з такими поняттями, як екотуризм, зелений туризм, сільський туризм, екоосвітній туризм. Проте парковий туризм має власну специфіку, яка полягає у прив'язці до певних охоронних територій, що мають встановлений правовий статус та режим природокористування. Він передбачає чітко регламентовані форми перебування, дотримання правил поведінки у парках, маршрутизацію руху, обмеження контактної взаємодії з об'єктами флори та фауни. Відповідно до класифікацій Світової туристичної організації, парковий туризм входить до категорії природоорієнтованого туризму і становить окрему типову форму туризму, що може охоплювати як індивідуальні, так і групові подорожі в рамках екологічного, наукового, пригодницького або освітнього туризму [37].

Типологізація паркового туризму базується на кількох критеріях: за метою подорожі, за видом діяльності, за рівнем організації, за цільовою аудиторією, за ступенем впливу на природне середовище. Залежно від мети, виділяють такі основні види: пізнавальний туризм (огляд екосистем, природних ландшафтів, біологічних об'єктів), науковий туризм (участь у спостереженнях, експедиціях, дослідженнях), освітній туризм (екологічне навчання, участь у програмах екологічного виховання), оздоровчо-рекреаційний туризм (пасивне перебування на природі з елементами фітотерапії, ландшафтотерапії), активний туризм (пішохідні, вело- або кінні

маршрути в межах парків), фототуризм та природознавчий туризм (спостереження за птахами, тваринами, флорою).

За ступенем організації розрізняють організований (за програмами туроператорів, за погодженими маршрутами з адміністрацією парків) та неорганізований (індивідуальні візити без залучення посередників) туризм. За рівнем втручання у середовище парковий туризм поділяється на пасивний (відвідування екостежок, екомузеїв, інфоцентрів) та активний (похідні маршрути, кемпінги, навігаційні тури). З точки зору цільової аудиторії, виокремлюють дитячий, молодіжний, сімейний, інклюзивний, освітянський, а також спеціалізований туризм для науковців, фотографів, митців.

Сучасні тенденції розвитку паркового туризму у світі демонструють поступовий перехід від масових екскурсій до глибших, персоналізованих та відповідальних форм подорожей. У багатьох країнах розробляються тематичні екостежки, впроваджуються електронні гіді, GPS-навігація, застосовуються QR-коди для самостійного ознайомлення з біооб'єктами. Широко використовується концепція "інтерпретації природи" — подача екологічної інформації через інтерактивні, емоційно насичені способи: театралізовані екскурсії, екомайстерні, воркшопи, гри-квести. Крім того, впроваджуються системи обліку туристів, попереднього бронювання, квотування відвідуваності, що дозволяє запобігати перевантаженню територій та порушенню природного балансу.

У контексті кліматичних змін зростає інтерес до сезонного й адаптивного планування туристичних маршрутів у парках. Наприклад, у деяких країнах національні парки запроваджують обмеження на вхід у періоди підвищеного ризику пожеж або під час гніздування рідкісних видів. Водночас розвиваються послуги зимового екоактивного туризму, адаптованого до холодного сезону: лижні маршрути, зимові кемпінги, програми спостереження за зимовими екосистемами. Такий підхід свідчить про зростання свідомості як у сфері управління, так і серед самих туристів [35].

Ще однією важливою тенденцією є інтеграція соціальних аспектів у розвиток паркового туризму. Йдеться, насамперед, про створення інклюзивного середовища, залучення місцевих громад до екскурсійної, освітньої та комерційної діяльності, розвиток локальних туристичних брендів. Парковий туризм сприяє формуванню нових робочих місць у віддалених і сільських територіях, підтримує ремесла, гастрономічну культуру, традиційне природокористування. У багатьох випадках туристичні об'єкти співпрацюють із місцевими жителями, які виконують роль гідів, інтерпретаторів, провідників, майстрів. Така кооперація сприяє зміцненню зв'язків між туризмом і соціальною стійкістю територій.

Рис. 1.2. – Взаємозв'язок компонентів сталого розвитку та паркового туризму

На глобальному рівні розвиток паркового туризму є частиною програм природоохоронної політики та сталого просторового планування. Програми UNESCO, IUCN, WWF активно підтримують створення транскордонних парків, зелених коридорів, біосферних резерватів з туристичними функціями. Впроваджуються міжнародні екомаркування та сертифікації — "Green Park", "Blue Flag", "EU Ecolabel", які засвідчують відповідність туристичної інфраструктури екологічним критеріям. Крім того, важливу роль у сучасному парковому туризмі відіграє взаємодія з цифровими платформами — через мобільні застосунки туристи можуть отримати карти, прогнози погоди, інтерактивну інформацію, брати участь у вікторинах, опитуваннях, зворотному зв'язку з адміністрацією парків [33].

Таким чином, парковий туризм сьогодні є не лише формою відпочинку, а складовою освітньо-виховного, соціального та екологічного процесу. Його розвиток є індикатором рівня екологічної культури суспільства, здатності державних інституцій до ефективного управління природними ресурсами, рівня інтеграції місцевих громад у туристичні процеси. Формування збалансованої моделі паркового туризму вимагає зусиль на рівні стратегії, законодавства, інфраструктурного планування та культурної просвіти.

Україна, яка має понад 50 національних природних парків, біосферних резерватів та численні заказники, є країною з високим потенціалом для розвитку паркового туризму. Проте вітчизняна практика ще далека від інтегрованих європейських стандартів. Потребує вдосконалення законодавча база, механізми фінансування, кадрове забезпечення, просвітницька діяльність, цифрова інфраструктура. Водночас у країні зростає зацікавленість у природоохоронному відпочинку, формується екологічно орієнтована аудиторія, що створює передумови для трансформації паркового туризму у важливий чинник сталого регіонального розвитку [28].

1.3. Методологічні підходи до дослідження паркового туризму

Дослідження паркового туризму як складної міждисциплінарної галузі, що поєднує елементи географії, екології, економіки, соціології, менеджменту та культурології, вимагає комплексного методологічного підходу, здатного врахувати різноманітні взаємозв'язки між природним середовищем, туристичною діяльністю та соціальними процесами. Методологія вивчення паркового туризму повинна забезпечити глибоке розуміння як системних, так і локальних процесів, які відбуваються в межах природоохоронних територій у контексті їх туристичного використання. Враховуючи поліфункціональність цього феномену, доцільно використовувати як загальнонаукові, так і спеціалізовані методи, які дозволяють дослідити просторову організацію парків, інституційну структуру управління, соціальні ефекти туризму, економічну доцільність туристичної інфраструктури, а також екологічні ризики й потенціали.

Одним з основоположних підходів до дослідження паркового туризму є системний підхід, що передбачає аналіз парку як цілісної територіальної системи, яка включає природні об'єкти, інфраструктурні елементи, відвідувачів, персонал, нормативно-правову базу, інформаційні ресурси та потоки взаємодії. Такий підхід дозволяє розглядати національні природні парки як складні соціо-еколого-економічні системи, в яких взаємодіють інтереси охорони природи, задоволення потреб туристів і потреб місцевих громад. У межах системного аналізу визначаються зв'язки між елементами, фактори впливу, механізми регулювання та зворотні зв'язки, що формують стійкість системи в умовах змінного середовища. Важливим інструментом цього підходу є моделювання взаємодій, зокрема через побудову інформаційних або просторових моделей, які ілюструють динаміку туристичних потоків, вплив на екосистеми, ефективність інвестицій тощо.

У рамках географічної науки активно застосовується просторово-територіальний підхід, що дає змогу аналізувати розміщення

природоохоронних об'єктів, їх просторову ієрархію, зони впливу, транспортну доступність, логістику переміщення туристів, а також зв'язки між парковими територіями і прилеглими населеними пунктами. Цей підхід дозволяє виявляти закономірності формування туристичної мережі, оцінювати рівень забезпеченості інфраструктурою, розраховувати навантаження на території та моделювати оптимальні схеми розміщення об'єктів обслуговування. Особливо ефективним є використання ГІС-технологій для візуалізації просторових даних, побудови тематичних карт, аналізу ландшафтної структури, екозонування територій, що дає змогу приймати управлінські рішення на основі об'єктивної просторової інформації.

Екологічний підхід передбачає оцінку стану природного середовища, ступеня його вразливості, стійкості до антропогенних впливів та допустимих меж рекреаційного навантаження. Він є базовим у визначенні потенціалу території до прийняття туристичних потоків без втрати природної рівноваги. У цьому контексті застосовуються такі методи, як біоіндикація, екологічне зонування, аналіз ландшафтної чутливості, оцінка біорізноманіття, визначення індикаторів деградації середовища. Зокрема, важливим є розрахунок гранично допустимого туристичного навантаження (ГДНТ), що визначає максимальну кількість відвідувачів, яку може витримати територія без суттєвих екологічних змін. Також враховується кумулятивний ефект — тривалий вплив туристичної активності, що може накопичуватися й проявлятися не одразу, а в середньо- або довгостроковій перспективі [19].

Соціологічний підхід у дослідженні паркового туризму зосереджений на вивченні мотивації, поведінки, очікувань і рівня задоволення туристів, а також впливу туризму на локальні громади. Соціологічні методи, зокрема анкетування, інтерв'ювання, фокус-групи, спостереження, дозволяють ідентифікувати цільові аудиторії, визначити структуру відвідувачів, дослідити їх уподобання, готовність платити за послуги, рівень екологічної свідомості. Також вивчається думка місцевого населення щодо туризму: чи розглядають його як загрозу чи можливість, які вигоди отримують, як змінюється соціальна

структура сіл, прилеглих до парків, чи виникають конфлікти між резидентами та туристами. Результати таких досліджень є підґрунтям для формування соціально відповідальної туристичної політики.

Економічний підхід фокусується на аналізі витрат і вигод, пов'язаних із розвитком паркового туризму, включаючи оцінку економічної ефективності проєктів, розрахунок туристичних мультиплікаторів, визначення джерел фінансування, вивчення впливу на зайнятість, доходи місцевих громад і розвиток супутніх галузей. Часто застосовується метод SWOT-аналізу, PEST-аналізу, аналізу ланцюгів доданої вартості. Враховується також тіньовий компонент економіки туризму, який охоплює неформальну зайнятість, доходи від ремесел, харчування, продажу сувенірів тощо. Оцінюється ефективність бюджетного фінансування парків, інвестиційна привабливість, прибутковість туристичних маршрутів, а також розробляються сценарії сталого економічного розвитку парків.

Інституційний підхід дозволяє дослідити нормативно-правове забезпечення функціонування парків, організаційно-управлінські моделі, механізми прийняття рішень, взаємодію між суб'єктами управління. Особливої ваги набуває аналіз ролі органів державної влади, адміністрацій парків, місцевих органів самоврядування, громадських об'єднань, бізнесу та донорських організацій. Вивчається ступінь автономії парків, джерела їх фінансування, кадрове забезпечення, можливості отримання грантів, реалізація проєктів транскордонного співробітництва. Також у рамках цього підходу досліджується ступінь прозорості управління, наявність стратегій, планів розвитку, процедур моніторингу та оцінки результативності.

Культурологічний підхід у дослідженні паркового туризму дозволяє зрозуміти ціннісні установки, символічні уявлення про природу, традиції природокористування, значення ландшафтів у світоглядній системі громад. Він особливо важливий для формування змісту екоосвітніх програм, інтерпретаційних заходів, екскурсійного обслуговування. Культурологічний підхід акцентує на значенні нематеріальної спадщини — фольклору,

міфології, ритуалів, локальних звичаїв, які можна інтегрувати у туристичну практику без шкоди для аутентичності. Такий підхід є необхідним у створенні культурно-природних маршрутів, що базуються на взаємодії людини з природою, формуванні образу території як простору духовної рефлексії.

Науково-освітній підхід передбачає залучення туристичних практик до реалізації екологічної освіти, наукової популяризації, участі у польових дослідженнях, громадському моніторингу довкілля. Він дозволяє розглядати туриста не лише як споживача послуг, а як суб'єкта, що навчається, взаємодіє з середовищем, підвищує свій рівень екологічної культури. У межах цього підходу реалізуються такі форми, як польові екошколи, науково-пізнавальні тури, програми citizen science, волонтерські проєкти на природоохоронних територіях. Такі ініціативи сприяють поширенню наукового знання, зміцненню іміджу парків як центрів екоосвіти.

Отже, методологія дослідження паркового туризму ґрунтується на міждисциплінарному синтезі підходів і методів, які забезпечують всебічне вивчення його природи, механізмів функціонування, впливу на довкілля та суспільство. Залежно від цілей дослідження, можуть поєднуватися кількісні та якісні методи, емпіричні спостереження та аналітичне моделювання, польові дослідження та кабінетний аналіз. Такий комплексний підхід дозволяє не лише розкривати сутність паркового туризму, а й формувати науково обґрунтовані рекомендації щодо його подальшого розвитку в контексті сталого природокористування та збереження біорізноманіття [6].

1.4. Нормативно-правове регулювання діяльності у сфері сталого та природоохоронного туризму

Нормативно-правове регулювання сталого та природоохоронного туризму є важливим компонентом державної політики у сфері охорони довкілля, збереження біорізноманіття та забезпечення збалансованого розвитку туристичної інфраструктури. Становлення правових засад цієї

діяльності в Україні пов'язане з інтеграцією екологічних принципів до загального правового поля туризму, природокористування, просторового планування, земельних відносин, охорони культурної спадщини та місцевого самоврядування. У той самий час, ключовим викликом залишається узгодження багаторівневої законодавчої бази, яка часто містить суперечливі положення, має фрагментарний характер або не відповідає сучасним концепціям сталого туризму, прийнятим на міжнародному рівні.

У структурі національного законодавства базові положення щодо туризму закріплені в Законі України «Про туризм» від 15 вересня 1995 року № 324/95-ВР, який визначає загальні принципи функціонування туристичної галузі, форми та види туризму, права і обов'язки туристів і суб'єктів туристичної діяльності. Закон містить положення про екологічно безпечний туризм, однак не надає чіткого визначення сталого або природоохоронного туризму, що ускладнює імплементацію міжнародних стандартів. При цьому в останні роки питання екологізації туристичної діяльності частково врегульовується через стратегічні документи — зокрема, Державну стратегію регіонального розвитку України на період до 2027 року, яка акцентує на розвитку зеленого туризму в сільській місцевості та використанні природної спадщини для соціально-економічного піднесення регіонів [23].

Значну частину нормативного поля, що регулює сталий і парковий туризм, становлять акти екологічного законодавства. Зокрема, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII закріплює право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а також обов'язок держави створювати умови для екологічно збалансованого природокористування. У ньому прямо зазначається можливість рекреаційного використання природних ресурсів у спосіб, що не порушує екологічну рівновагу. Прямо пов'язаний з розвитком паркового туризму також Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 року № 2456-XII, який визначає правовий статус територій і об'єктів ПЗФ, включаючи національні природні парки, біосферні резервати,

регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи. Закон встановлює режим охорони і використання таких територій, у тому числі режим відвідування, зонування, правила поведінки туристів і вимоги до екскурсійної діяльності.

Важливою складовою правового поля є Закон України «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 року № 1864-IV, який закріплює поняття екологічної мережі як системи територій з особливим природоохоронним режимом і передбачає інтеграцію екологічних коридорів, буферних зон, зон відпочинку, що безпосередньо стосуються паркового туризму. Крім того, Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» (2018) передбачає проведення СЕО для планів і програм розвитку туристичних об'єктів, що дає змогу оцінити потенційний вплив на довкілля на ранніх етапах проектування [28].

У сфері просторового планування регуляторною основою виступає Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» (2011), який встановлює правила використання територій, зокрема в межах природоохоронних зон, та передбачає обов'язкове врахування екологічних обмежень при плануванні туристичної інфраструктури. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» (ОВД, 2017) встановлює процедуру аналізу впливу потенційної туристичної діяльності на екосистеми, передбачає обов'язкову участь громадськості та органів місцевого самоврядування, що є важливою умовою розвитку прозорого та сталого туризму в національних парках [31].

Правове регулювання функціонування самих національних природних парків має також власні особливості. Згідно з Положенням про національний природний парк (затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 16.05.1994 № 292), адміністрація парку має право організовувати екскурсійну, освітню, рекреаційну діяльність, розробляти маршрути, видавати дозволи, контролювати дотримання режиму відвідування. Діяльність у межах парку здійснюється відповідно до проекту організації території, який має містити екологічне зонування, визначення господарських, заповідних і рекреаційних

зон, схему туристичних маршрутів, а також порядок взаємодії з органами місцевої влади.

Крім законодавства, значну роль у регулюванні сталого туризму відіграють підзаконні акти — укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, накази Міністерства охорони навколишнього середовища, Міністерства культури, Державного агентства розвитку туризму тощо. Наприклад, Постанова КМУ № 844 від 28 липня 2021 року затвердила Положення про Державне агентство розвитку туризму України, визначивши його функції щодо координації сталого розвитку туристичного сектору, популяризації зеленого і природоохоронного туризму, розробки стандартів, підтримки громад і приватних ініціатив. Також розроблено Державну цільову програму розвитку туризму і курортів на період до 2030 року, яка вперше містить окремі розділи щодо розвитку природоохоронного туризму, інтерпретаційних центрів, цифровізації парків, екологічного моніторингу туристичної діяльності.

Суттєву роль у регулюванні паркового туризму відіграють міжнародні договори та норми міжнародного права. Україна є стороною Конвенції про охорону біологічного різноманіття (1992), Європейської ландшафтної конвенції (2000), Рамкової конвенції з охорони довкілля та сталого розвитку Карпат (2003), які передбачають обов'язки держави у сфері збереження природної спадщини, екологічного туризму, взаємодії з місцевими громадами. Крім того, міжнародна організація IUCN класифікує національні парки та природоохоронні території за категоріями управління, що використовується як орієнтир у формуванні політик управління національними парками в Україні. Рекомендації UNWTO, Програми ООН з навколишнього середовища (UNEP) та Європейської економічної комісії ООН активно інтегруються в нормативно-методичні документи, особливо в частині маркування екостежок, сертифікації туристичних операторів, оцінки сталості туризму.

Однак незважаючи на наявність розгалуженої нормативної бази, українське законодавство щодо природоохоронного туризму залишається

недосконалим. Основні проблеми — відсутність єдиного визначення сталого туризму, нечіткість процедур надання дозволів, обмежений доступ до фінансування парків, слабка інтеграція місцевих громад, формальний характер екологічних оцінок. Дієва імплементація принципів сталого туризму потребує прийняття спеціального Закону України «Про сталий туризм», що врегулював би взаємовідносини між туристичними операторами, адміністраціями парків, громадськістю, а також визначив би механізми оцінки впливу, індикатори ефективності, стандарти обслуговування, обов'язки сторін, порядок управління ризиками.

Важливим напрямом реформування має стати дерегуляція процедури створення інфраструктури на територіях національних парків з одночасним посиленням екологічного контролю. Сьогодні багато інфраструктурних об'єктів (кемпінги, інформаційні стенди, туристичні притулки, громадські вбиральні) або не мають правового статусу, або не узгоджуються із проєктами організації територій, що створює правову невизначеність для адміністрацій парків. Також необхідно затвердити єдині методичні рекомендації щодо розвитку сталого туризму в межах природно-заповідного фонду, передбачити грантову підтримку та пільгове оподаткування підприємств, що провадять сталу діяльність у туристичній сфері [25].

Удосконалення нормативного регулювання можливе також через механізми децентралізації — делегування повноважень органам місцевого самоврядування щодо управління рекреаційною діяльністю, участі в плануванні маршрутів, моніторингу якості послуг та розподілу доходів. Важливою складовою також є правове забезпечення екологічної просвіти, інформаційної відкритості, публічного моніторингу, створення відкритих кадастрів маршрутів, електронної системи бронювання, оцінки рівня задоволеності туристів і мешканців.

Таким чином, нормативно-правове регулювання сталого та природоохоронного туризму в Україні знаходиться на етапі становлення. Воно включає базові закони у сфері туризму та екології, а також окремі стратегічні

документи, однак потребує системного оновлення, адаптації до міжнародних стандартів, уточнення термінології, спрощення адміністративних процедур і посилення контролю за дотриманням принципів сталого розвитку. Лише комплексний, скоординований підхід на рівні законодавства, політики та практики здатен забезпечити ефективну реалізацію потенціалу паркового туризму як інструмента збереження природи та розвитку територіальних громад [11].

Розділ 2. Стан розвитку паркового туризму в Україні

2.1. Аналіз рекреаційно-туристичного потенціалу природно-заповідного фонду України

Природно-заповідний фонд України (ПЗФ) є системою територій та об'єктів, які мають особливу цінність з точки зору збереження біорізноманіття, рідкісних екосистем, унікальних природних ландшафтів та культурної спадщини. Його формування та розвиток відбувалося упродовж кількох десятиліть і охоплює всі природно-географічні зони України — від Полісся до Карпат, від Лісостепу до Кримських гір. Географічне розміщення об'єктів ПЗФ має важливе значення як для екологічної рівноваги країни, так і для розвитку паркового туризму, оскільки наявність охоронюваних територій безпосередньо пов'язана з можливостями рекреаційного освоєння природного простору, організації маршрутів, забезпечення доступності та туристичної інфраструктури.

На сьогодні в Україні функціонує понад 8500 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного і місцевого значення, які охоплюють близько 7% території країни. Вони класифікуються відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» за видами: заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендропарки, зоологічні парки. Кожна з цих категорій має власний правовий статус, режим охорони та допустимі форми рекреаційного використання.

Згідно з екологічним районуванням, найбільша кількість об'єктів ПЗФ зосереджена в західних областях України (Івано-Франківська, Львівська, Закарпатська), що обумовлено наявністю Карпатського біогеографічного регіону з його різноманітними гірсько-лісовими екосистемами. Водночас значна кількість об'єктів розташована у Поліссі (Волинська, Рівненська, Житомирська області) та на півдні України — зокрема в Херсонській і Одеській областях, де створено унікальні заповідні комплекси, що охоплюють

степові та приморські ландшафти. Окреме місце займають водно-болотні угіддя міжнародного значення (Рамсарські угіддя), а також біосферні резервати, які поєднують екологічну функцію з розвитком сталого туризму.

Для наочності наведено узагальнену таблицю з розподілом основних категорій об'єктів ПЗФ України та їх географічною концентрацією за регіонами.

Таблиця 2.1

Розподіл об'єктів природно-заповідного фонду за категоріями та регіонами України

Категорія ПЗФ	Загальна кількість (од.)	Найбільша концентрація в областях	Основні типи ландшафтів
Природні заповідники	20	Херсонська, Івано-Франківська, Чернівецька	Степові, гірсько-лісові
Біосферні резервати	4	Закарпатська, Херсонська, Одеська	Гірські, приморські, степові
Національні природні парки	52	Львівська, Івано-Франківська, Київська, Закарпатська	Лісові, гірські, рівнинні
Регіональні ландшафтні парки	78	Харківська, Дніпропетровська, Київська	Степові, лісостепові, водно-болотні
Заказники (усіх видів)	4100+	Усі регіони	Усі типи
Пам'ятки природи	3200+	Вінницька, Хмельницька, Київська	Окремі природні об'єкти
Ботанічні сади, дендропарки	120+	Київська, Одеська, Львівська	Культурно-ландшафтні
Загальна площа ПЗФ	~3,6 млн га	Найбільше: Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська	До 7% площі України

Географічне розміщення об'єктів ПЗФ створює потенційні "якорі" для розвитку регіонального паркового туризму, з урахуванням ландшафтних особливостей, природного багатства, доступності, наявності рекреаційної інфраструктури та логістичних маршрутів. Наприклад, у Карпатському регіоні активно функціонують Карпатський, Верховинський, Ужанський, «Сколівські Бескиди» національні природні парки. Вони приваблюють туристів

можливістю пішохідного та гірськолижного туризму, етнографічними маршрутами, можливістю проживання в садибах зеленого туризму [7].

У Поліській зоні особливу роль відіграють Поліський природний заповідник, Національний природний парк «Прип'ять-Стохід», «Межиріченський» та «Древлянський». Ці території характеризуються низьким рівнем техногенного навантаження, великою кількістю водно-болотних угідь, мозаїчними лісовими масивами, що створює ідеальні умови для екологічного туризму, орнітологічного спостереження, оздоровчих програм.

На півдні України значущими центрами є Чорноморський біосферний заповідник, Дунайський біосферний резерват, НПП «Олешківські піски», «Тузлівські лимани», що розміщені у степових і приморських ландшафтах. Саме ці території мають потенціал для розвитку сезонного туристичного навантаження, спостереження за птахами, екоосвітніх експедицій. Їх розташування поруч із морськими узбережжями і дельтами створює унікальний мікроклімат і дає можливість поєднувати пляжний відпочинок із екотуризмом.

Окрему увагу варто приділити біосферним резерватам як територіям міжнародного значення, які визнаються ЮНЕСКО і водночас є ключовими зонами для досліджень і розвитку сталого туризму. Біосферні резервати України — Карпатський, Дунайський, Чорноморський і Асканія-Нова — мають три зони: заповідну, буферну та зону розвитку. Така структура дозволяє забезпечити гармонійне поєднання природоохоронних і туристичних функцій, реалізацію наукових програм, проведення екоосвітніх заходів, розвиток інфраструктури без шкоди для природи.

З практичної точки зору, при плануванні маршрутів паркового туризму необхідно враховувати не лише сам факт наявності ПЗФ, але й його доступність (автомобільна, залізнична, водна логістика), розвиненість інфраструктури (громадське харчування, прокат спорядження, медична допомога), безпечність територій (наявність рятувальних служб,

інформаційного супроводу) та сезонність відвідування. Для цього доцільно створювати регіональні туристичні карти, що базуються на класифікації об'єктів ПЗФ за рівнем рекреаційної придатності, а також проводити паспортизацію об'єктів природоохоронного фонду з метою ідентифікації їх потенціалу у сфері сталого туризму [5].

Таблиця 2.2

Рекреаційна придатність об'єктів ПЗФ для організації паркового туризму (приклади)

Назва об'єкта ПЗФ	Область	Тип ПЗФ	Доступність	Інфраструктура	Рівень туристичної активності
Карпатський НПП	Івано-Франківська	Національний парк	Висока	Розвинена	Високий
Дунайський біосферний резерват	Одеська	Біосферний резерват	Середня	Частково	Середній
НПП «Тузлівські лимани»	Одеська	Національний парк	Середня	Мінімальна	Низький
Поліський природний заповідник	Житомирська	Заповідник	Низька	Обмежена	Низький
НПП «Гуцульщина»	Івано-Франківська	Національний парк	Висока	Середня	Середній
Асканія-Нова (біос. резерват)	Херсонська	Біосферний резерват	Середня	Середня	Середній
НПП «Синевир»	Закарпатська	Національний парк	Висока	Розвинена	Високий

Практика свідчить, що об'єкти, які поєднують природну унікальність, зручну логістику та базову інфраструктуру, є найпривабливішими для туристів. З іншого боку, існують десятки парків із величезним природним потенціалом, які залишаються фактично «білими плямами» на туристичній карті через відсутність доріг, гідів, інформаційної підтримки. Така ситуація потребує цілеспрямованого аналізу і державної підтримки для інтеграції цих об'єктів у національну стратегію сталого туризму.

Таким чином, географічне розміщення та класифікація об'єктів природно-заповідного фонду України створює унікальну передумову для розвитку різноманітних форм паркового туризму — від активного до науково-пізнавального. Для реалізації цього потенціалу необхідне узгодження екологічних, інфраструктурних та соціальних аспектів розвитку регіонів, оптимізація рекреаційного навантаження, формування мережі туристичних кластерів, що базуються на принципах збалансованого природокористування.

Туристично-рекреаційні ресурси природно-заповідного фонду України становлять комплекс природних, історико-культурних, соціально-економічних чинників, які мають здатність задовольняти різноманітні потреби населення у відпочинку, оздоровленні, пізнанні довкілля, естетичному насолодженні та саморозвитку. Ці ресурси охоплюють природні ландшафти, кліматичні умови, водні об'єкти, флору і фауну, геологічні утворення, історико-архітектурні пам'ятки, а також елементи матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, які розташовані в межах або поблизу територій природоохоронного призначення. Рівень їх використання визначається обсягами туристичних потоків, ступенем інфраструктурного освоєння територій, доступністю, правовим режимом та ефективністю управління.

Незважаючи на значну площу природно-заповідного фонду — понад 3,6 млн гектарів — реальний рівень туристичного використання цих територій в Україні залишається нерівномірним. Основна активність спостерігається в межах декількох національних природних парків (зокрема «Карпатський», «Синевир», «Шацький», «Гуцульщина»), а також у біосферних резерватах міжнародного значення. Більшість інших об'єктів або мають низьку відвідуваність, або не розвивають туристичну функцію через обмеження в охоронному режимі, відсутність інфраструктури або недостатню популяризацію [17].

Туристично-рекреаційні ресурси поділяються на кілька груп залежно від їх функціонального призначення:

Природні ресурси — це ландшафти, клімат, мінеральні води, річки, озера, ліси, гірські масиви, флористичне і фауністичне різноманіття. Вони є базовою складовою екотуризму, рекреаційного відпочинку, спостереження за дикою природою, походів, кемпінгів, фототуризму.

Культурно-історичні ресурси — пам'ятки архітектури, стародавні поселення, фортифікаційні споруди, сакральні об'єкти, музеї природи, етнографічні комплекси, обряди і свята. Їх присутність збагачує туристичний продукт і сприяє розвитку культурно-природного туризму.

Інфраструктурні ресурси — екостежки, оглядові майданчики, інформаційні центри, кемпінгові зони, притулки, об'єкти готельно-ресторанного господарства, логістика. Вони забезпечують реалізацію рекреаційного потенціалу території.

Соціальні ресурси — компетентні кадри, активна громада, місцеві традиції, здатність до самоуправління та прийому туристів, залученість до екологічного менеджменту.

Для кількісного уявлення про рівень використання ресурсів ПЗФ України наведемо узагальнену таблицю, яка включає ключові національні природні парки з високим туристичним потенціалом [34].

Таблиця 2.3

Туристично-рекреаційні ресурси провідних національних природних парків України

Назва парку	Площа, га	Основні ресурси	Кількість туристів на рік (до 2022)	Основні види туризму
Карпатський НПП	50495	Гірські масиви, ліси, мінеральні джерела, етнографія	понад 200 000	Пішохідний, етнотуризм, екоосвіта
Шацький НПП	48977	Озера, ліси, лікувальні грязі, пляжі	150 000	Відпочинковий, водний, рибальство
Синевир НПП	40300	Гори, озеро Синевир, ліси, музеї	понад 100 000	Гірський, фототуризм, науковий

Подільські Товтри НПП	261316	Унікальні геоформи, каньйони, монастирі	понад 70 000	Геотуризм, спелеотуризм, пізнавальний
Гуцульщина НПП	32271	Полонини, ліси, культурна спадщина	60 000	Етнотуризм, зелені маршрути

Ці дані демонструють, що національні природні парки, які поєднують природні та культурні ресурси, мають стабільно високий рівень туристичного використання. Водночас інші парки та заказники, попри значний природний потенціал, залишаються поза активною туристичною сферою.

Проблеми ефективного використання туристично-рекреаційних ресурсів ПЗФ України можна умовно поділити на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх належать: обмеженість фінансування, низький рівень розвитку туристичної інфраструктури, нестача підготовлених кадрів, відсутність маркетингових стратегій. Зовнішні чинники включають: неврегульованість законодавчого поля, недостатню підтримку з боку держави, незадовільний стан транспортної доступності, низьку інформованість населення про можливості парків.

Ще одним важливим аспектом є нерівномірність використання ресурсів протягом року. Переважна частина туристичних потоків припадає на літній період (червень–серпень), що спричиняє перевантаження окремих територій, тоді як в осінньо-зимовий період активність суттєво знижується. Така сезонність вимагає розробки альтернативних продуктів — зимових маршрутів, наукових програм, шкільних турів, а також популяризації міжсезонного туризму.

З метою ефективнішого використання потенціалу ПЗФ доцільно проводити паспортизацію ресурсів, розробку та впровадження індикаторів оцінки туристичного навантаження, рівня задоволеності відвідувачів, економічної ефективності. При цьому слід враховувати не лише кількість туристів, але й їх поведінкові характеристики: тривалість перебування, витрати, тип обслуговування, використання екостежок, відвідування музеїв природи [31].

Таблиця 2.4

**Приклад оцінки рекреаційного навантаження території на основі
використання ресурсів**

Показник	Значення для НПП "Синевир"	Значення для НПП "Тузлівські лимани"
Площа туристичних маршрутів, км	74	28
Кількість облаштованих місць	112	14
Туристичне навантаження (осіб/рік)	100 000+	4 000
Сезонність (пік сезону)	червень-серпень	липень-серпень
Рівень інфраструктурного забезпечення	Середній	Низький

Аналіз показує, що навіть при однаковому ландшафтному потенціалі різні парки мають нерівномірний рівень використання ресурсів, що зумовлено переважно управлінськими та інфраструктурними факторами. У парках із належною інфраструктурою та маркетингом туристичний потік суттєво вищий.

Рис. 2.1. – Лебеді на території Дунайського біосферного заповідника як
приклад біорізноманіття природоохоронних територій

Практичним завданням для підвищення ефективності використання туристично-рекреаційних ресурсів має бути впровадження системи адаптивного управління. Вона передбачає регулярний моніторинг, зворотний зв'язок із відвідувачами, аналіз навантаження на екосистеми, варіативність маршрутів, зонування, включення громад до процесу обслуговування туристів. Крім того, необхідна державна підтримка для створення інформаційних систем, єдиних туристичних порталів, розвитку брендів природоохоронних територій та екологічної сертифікації послуг.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що Україна володіє значним туристично-рекреаційним потенціалом у межах природно-заповідного фонду, однак ефективне використання цих ресурсів вимагає комплексного підходу — поєднання інфраструктурного розвитку, маркетингових стратегій, правового забезпечення та екологічного моніторингу. Саме така інтеграція створює умови для розвитку сталого паркового туризму, який сприяє як збереженню природи, так і соціально-економічному зростанню регіонів [24].

2.2. Роль національних природних парків у формуванні сталого туризму

Національні природні парки України є ключовими осередками збереження біорізноманіття, природних ландшафтів та формування основи сталого розвитку територій. Вони не лише виконують охоронну функцію, але й відіграють важливу соціальну, освітню, наукову та рекреаційну роль, сприяючи розвитку природоохоронного туризму, екологічної освіти населення та збереженню культурної спадщини. У сучасних умовах національні природні парки мають бути не лише елементом екологічної політики держави, а й інструментом регіонального розвитку, що поєднує охорону природи із соціально-економічними вигодами для місцевих громад.

Функціональні особливості національних парків визначаються їхнім правовим статусом, закріпленим у Законі України «Про природно-заповідний фонд України», згідно з яким НПП є особливою формою охорони природи, що

поєднує природоохоронну, рекреаційну, культурно-освітню та наукову діяльність. Відмінною ознакою національних парків, на відміну від заповідників, є зонування території з можливістю обмеженого природокористування та відвідування туристами, що дозволяє реалізовувати принципи сталого розвитку без шкоди для природного середовища.

Функціональна структура національного парку включає кілька взаємопов'язаних напрямів діяльності:

Охорона природи та екосистем. Основною метою діяльності НПП є збереження природних комплексів, унікальних ландшафтів, рідкісних і зникаючих видів флори і фауни, охорона водних ресурсів, ґрунтів, кліматичних умов. Для цього створюються заповідні зони з обмеженим доступом, де заборонено будь-яку господарську діяльність.

Науково-дослідна діяльність. Національні парки здійснюють моніторинг стану екосистем, флористичних і фауністичних угруповань, проводять експедиційні дослідження, фіксують зміни у біорізноманітті, співпрацюють з науковими установами. Основним інструментом є Літопис природи — науково-документальна база спостережень, яка ведеться щорічно.

Еколого-освітня діяльність. НПП активно взаємодіють з громадськістю, школами, ВНЗ, організовують екомайданчики, семінари, тренінги, відкривають музеї природи, екостежки, проводять природоохоронні акції. Екоосвіта розглядається як стратегічний напрям для підвищення рівня екологічної культури населення.

Рекреаційна та туристична діяльність. Вона включає організацію маршрутів, створення кемпінгів, оглядових майданчиків, притулків, інформаційних центрів. НПП мають право надавати рекреаційні послуги, отримувати плату за вхід, екскурсії, оренду спорядження, з дотриманням вимог до охорони довкілля.

Господарська діяльність. У зоні стаціонарної рекреації або господарській зоні дозволяється обмежене природокористування, зокрема заготівля лікарських рослин, випас худоби, сінокосіння, проведення

будівництва об'єктів туристичної інфраструктури за погодженням з адміністрацією парку [8].

Функціональна структура діяльності візуалізується через модель внутрішнього територіального зонування, що є обов'язковою умовою функціонування будь-якого НПП. Вона передбачає поділ території на такі зони:

Заповідна зона — найцінніша частина, на якій заборонено будь-яку діяльність, крім наукових спостережень;

Зона регульованої рекреації — допускається обмежене відвідування, екскурсії, екостежки;

Зона стаціонарної рекреації — облаштовані місця для туризму (готелі, кемпінги, майданчики);

Господарська зона — діяльність місцевого населення, інфраструктура, дорожня мережа.

Таблиця 2.5

Приклад зонування території національного природного парку (на прикладі НПП "Синевир")

Назва зони	Площа, га	Відсоток від загальної території	Основне функціональне призначення
Заповідна зона	5630	14%	Збереження екосистем, обмеження доступу
Зона регульованої рекреації	14200	35%	Маршрути, стежки, пізнавальний туризм
Зона стаціонарної рекреації	6000	15%	Кемпінги, стоянки, туристичні притулки
Господарська зона	14500	36%	Комунікації, села, господарство

Управління національним природним парком здійснюється через адміністрацію, що є структурною одиницею Міністерства охорони навколишнього середовища України. Адміністрація парку має кілька відділів: охорони, науково-дослідний, еколого-освітній, рекреаційної діяльності, бухгалтерський, адміністративний. У деяких випадках створюються служби

інтерпретації природи, відділи зовнішніх комунікацій, спеціалізовані екоцентри.

Таблиця 2.6

Типова організаційна структура адміністрації національного парку

Відділ/Служба	Основні функції
Відділ охорони природи	Контроль за дотриманням режиму, патрулювання, боротьба з браконьєрством
Науковий відділ	Ведення Літопису природи, координація досліджень, підготовка звітів
Відділ еколого-освітньої роботи	Організація заходів, робота з громадськістю, розробка матеріалів
Рекреаційний відділ	Планування маршрутів, облаштування інфраструктури, прийом туристів
Господарський сектор	Обслуговування територій, логістика, технічне забезпечення
Адміністративний відділ	Юридичне забезпечення, кадри, фінанси

Практичний аналіз діяльності національних парків свідчить про значну варіативність ефективності виконання функцій. У парках із добре налагодженою організацією (як «Карпатський», «Синевир», «Шацький») спостерігається висока якість екскурсійного обслуговування, наявність екомаршрутів, партнерств з громадами, регулярне ведення наукової документації. Водночас у низці парків, особливо новостворених або віддалених, спостерігаються проблеми з кадрами, фінансуванням, інфраструктурою, взаємодією з органами місцевого самоврядування.

Таблиця 2.7

Порівняння ключових функцій у різних НПП (за даними відкритих звітів)

Назва парку	Наявність Літопису природи	Кількість туристичних маршрутів	Активність екоосвітніх програм	Партнерство з громадами
НПП «Синевир»	Ведеться щорічно	14	Висока	Активне
НПП «Тузлівські лимани»	Частково	3	Середня	Обмежене
НПП «Гуцульщина»	Ведеться регулярно	9	Висока	Високе

НПП «Дністровський каньйон»	Відсутнє	2	Низька	Формальне
-----------------------------------	----------	---	--------	-----------

Формування сталої структури діяльності національних природних парків вимагає подальшого розвитку інструментів управління. Одним із ключових напрямів є цифровізація процесів: створення онлайн-карт, систем моніторингу маршрутів, реєстрації туристів, мобільних застосунків. Також важливим є впровадження фінансової автономії парків — можливості використовувати кошти від платних послуг на розвиток інфраструктури, оплату праці, модернізацію маршрутів.

Таким чином, функціональні особливості та структура діяльності національних парків є багаторівневими й потребують координації між природоохоронною, освітньою, туристичною та науковою функціями. Ефективна діяльність можлива за умов забезпечення належного фінансування, кадрової політики, підтримки з боку громади та держави, а також стратегічного планування, що базується на принципах сталого розвитку й довгострокової екологічної безпеки.

Національні природні парки є не лише осередками охорони довкілля, але й потужним інструментом соціально-економічного розвитку територій, на яких вони функціонують. Їх вплив охоплює широкий спектр чинників – від створення робочих місць і розвитку туристичної інфраструктури до формування бренду регіону, збереження традиційного укладу життя та активізації громадянської участі. У системі сталого регіонального розвитку національні парки розглядаються як ключові «якорі» природоорієнтованого туризму, які здатні генерувати додану вартість через екологічно збалансовану діяльність, підтримку локального бізнесу та залучення зовнішніх інвестицій.

Соціальний вплив національних парків проявляється насамперед у створенні робочих місць, як у межах адміністрації парку, так і через опосередкований ефект – у сфері готельно-ресторанного бізнесу, перевезень, організації дозвілля, виготовлення сувенірної продукції. Окремі парки

забезпечують зайнятість для понад 100 осіб, у тому числі мешканців навколишніх сіл. Важливо, що працівники парків часто виконують багатофункціональні ролі – гідів, екологів, охоронців, викладачів, що підвищує соціальну цінність цих установ у місцевих громадах. Додатково, у районах з високим рівнем безробіття та депопуляції парки стають стабілізуючим фактором, утримуючи молодь на місцях через створення перспектив зайнятості в екотуризмі, ремеслах та обслуговуванні.

Економічний вплив національних парків вимірюється як прямими, так і непрямими показниками. Прямий вплив включає надходження від входних квитків, платних послуг, оренди приміщень, торговельних площ тощо. Непрямий – це доходи приватного сектору, який функціонує навколо парків: садиби зеленого туризму, ресторани, магазини, логістичні компанії, місцеві фермери. У багатьох випадках національні парки стають головним чинником формування туристичного потоку в регіон, особливо якщо мова йде про сільські, гірські або прикордонні райони, де відсутній великий промисловий потенціал [38].

Особливе значення має мультиплікативний ефект – кожна гривня, витрачена туристом у межах національного парку, створює додаткову вартість в інших секторах. Наприклад, турист, який відвідав НПП «Синевир», сплачує за вход, харчується в місцевому кафе, купує сувеніри, замовляє екскурсію, ночує в приватній садибі. Таким чином, кошти поширюються по локальній економіці, створюючи робочі місця, прибуток для місцевих жителів і податкові надходження до бюджету.

Таблиця 2.8

Приклад економічного впливу національного парку на регіон (на прикладі НПП «Синевир», Закарпатська область)

Показник	Орієнтовне значення (до 2022 р.)
Кількість відвідувачів на рік	100 000+
Надходження до парку від рекреаційної діяльності	3,5 млн грн
Робочі місця в адміністрації парку	95 осіб
Кількість садиб у навколишніх селах	150+

Середній дохід з одного туриста в регіоні	800–1000 грн
Сумарний непрямий дохід місцевих підприємців	40–60 млн грн
Частка туризму у структурі економіки району	до 25%

Ці показники свідчать, що навіть один національний парк може суттєво вплинути на економіку цілого району, створюючи десятки робочих місць, генеруючи мільйони гривень доходу, формуючи попит на місцеву продукцію та послуги. У гірських та лісостепових регіонах, де обмежені можливості промислового розвитку, така роль парків є критично важливою.

Соціально-культурна функція національних парків проявляється у підтримці традиційних форм господарювання, збереженні нематеріальної культурної спадщини – обрядів, ремесел, фольклору, традиційного архітектурного середовища. Через співпрацю з громадами НПП сприяють відродженню культурної ідентичності, організації фестивалів, створенню тематичних екомаршрутів, просуванню локальних брендів. Часто адміністрації парків співпрацюють із місцевими громадами для створення етноосель, майстерень, дегустаційних залів, шкіл традиційних ремесел [35].

Таблиця 2.9

Соціальні ефекти функціонування НПП у громадах

Показник	НПП «Гуцульщина»	НПП «Шацький»	НПП «Тузлівські лимани»
Участь місцевих у екоосвітніх програмах	понад 500 осіб/рік	понад 300 осіб/рік	понад 100 осіб/рік
Кількість шкіл, що співпрацюють із парком	12	8	4
Проведення фестивалів, культурних заходів на рік	8	6	2
Підтримка ремесел (кількість майстерень)	25	14	3
Включення елементів місцевої культури у туристичний продукт	так	так	частково

Як видно з таблиці, у випадках активної взаємодії з громадами соціальний вплив НПП стає відчутним — з’являються освітні проєкти,

відновлюються ремесла, підвищується самосвідомість громадян, формується екологічно відповідальна поведінка.

Рис. 2.2. – Піший туристичний маршрут у гірській місцевості як форма активного паркового туризму

Окремим напрямом соціального впливу є формування нових моделей управління територіями – із залученням громад, волонтерських організацій, громадських ініціатив. Наприклад, у деяких національних парках функціонують ради з питань розвитку, до складу яких входять представники громад, освітяни, бізнес. Такий механізм сприяє прозорості прийняття рішень, врахуванню інтересів місцевого населення, зниженню конфліктів між охоронною функцією парку і господарською діяльністю жителів. Це особливо важливо в регіонах із високим рівнем залежності від природних ресурсів.

Проте ефективність соціально-економічного впливу залежить від низки чинників, зокрема:

- ступеня інтегрованості парку в місцеву економіку;
- рівня розвитку інфраструктури;
- обсягів бюджетного та грантового фінансування;
- кадрового потенціалу адміністрації;

наявності стратегічних документів розвитку;
 доступності для туристів (транспорт, реклама, інформування).

У багатьох випадках потенціал парків залишається недовикористаним через слабкий рівень маркетингу, відсутність механізмів обліку соціального ефекту, неефективну взаємодію з громадами або конкуренцію за ресурси. Також мають місце ситуації, коли громади сприймають національний парк як «обмеження» для власного розвитку через заборони на господарську діяльність.

Для вирішення цих проблем необхідно:

розробити методики оцінки соціального впливу НПП;

передбачити індикатори впливу у звітності парків;

створити інструменти розподілу доходів на користь місцевих громад;

впровадити програми підтримки локального підприємництва;

посилити фінансову автономію парків і прозорість використання коштів.

Таблиця 2.10

Основні напрями підвищення соціально-економічного впливу НПП

Напрямок	Очікуваний ефект
Підтримка зеленого бізнесу	Розвиток садиб, ремесел, послуг
Створення центрів природи	Нові робочі місця, освітні послуги
Розвиток транспортної доступності	Зростання туристичних потоків
Екомаркетинг	Популяризація регіону, залучення інвесторів
Партнерства з громадами	Вирішення конфліктів, інтеграція ресурсів

Отже, соціально-економічний вплив національних природних парків є значущим для багатьох регіонів України, особливо тих, що мають низьку індустріалізацію, високу міграцію та обмежені альтернативи розвитку. За умови ефективного управління, участі громад і підтримки з боку держави, парки здатні стати каталізаторами сталого розвитку – як економічного, так і соціального – забезпечуючи збалансовану взаємодію між природою і людиною [38].

2.3. Оцінка чинників, що стримують розвиток паркового туризму в Україні

Однією з головних проблем, що стримують ефективний розвиток паркового туризму в Україні, є наявність глибоких інфраструктурних, фінансових та кадрових обмежень, які комплексно впливають на потенціал національних природних парків та інших об'єктів природно-заповідного фонду. Незважаючи на значну природну цінність територій, більшість з них не мають належної інженерної, туристичної та логістичної інфраструктури, відчують постійний дефіцит фінансових ресурсів, а також стикаються з проблемами кадрового забезпечення, особливо у віддалених регіонах. Такі бар'єри не лише унеможливлюють повноцінну реалізацію функцій природоохоронних територій, а й суттєво знижують привабливість територій для відвідувачів, інвесторів та партнерів.

Інфраструктурні обмеження включають в себе брак або повну відсутність елементів базової туристичної та супутньої інфраструктури: відсутність твердого покриття доріг, громадського транспорту до парків, інформаційних центрів, туристичних притулків, кемпінгових зон, громадських вбиралень, оглядових майданчиків, зон паркування та безбар'єрного доступу для осіб з інвалідністю. У багатьох парках відсутні вказівники, мапи, навігація, що ускладнює орієнтацію на місцевості та робить відвідування потенційно небезпечним. Також значна частина природно-заповідних територій не має інтернет-покриття, що виключає можливість цифрової реєстрації відвідувачів, використання мобільних застосунків, GPS-навігації та е-екскурсій.

Таблиця 2.11

Приклади інфраструктурних проблем у національних парках України (за даними польових досліджень і звітів адміністрацій)

Назва НПП	Доступність транспортом	Інформаційна інфраструктура	Туристичне зонування	Наявність облаштованих маршрутів
-----------	-------------------------	-----------------------------	----------------------	----------------------------------

НПП «Гуцульщина»	Обмежена	Часткова	Частково	Середня
НПП «Тузлівські лимани»	Вкрай низька	Відсутня	Відсутнє	Мінімальна
НПП «Джарилгацький»	Сезонна (водний транспорт)	Відсутня	Відсутнє	Відсутні
НПП «Подільські Товтри»	Достатня	Добре розвинена	Наявне	Висока
НПП «Сколівські Бескиди»	Задовільна	Середня	Частково	Висока

Як видно з таблиці, навіть при наявності значного туристичного потенціалу, інфраструктурна недорозвиненість обмежує можливості відвідування парків, знижує якість перебування туристів, обмежує кількість днів перебування та загальний дохід парку та громади.

Фінансові обмеження тісно пов'язані з недосконалістю моделі бюджетного фінансування природоохоронної сфери. Більшість національних парків фінансуються за залишковим принципом, часто не отримуючи навіть базового бюджету для утримання персоналу, охорони територій, оновлення інфраструктури чи проведення наукових досліджень. Бюджети затверджуються центральними органами влади без урахування реальних потреб кожного окремого парку, кількості туристів, протяжності маршрутів чи екосистемної складності [1].

Таблиця 2.12

Середній обсяг державного фінансування парків у 2021–2023 роках

Показник	Значення
Середній бюджет НПП на рік	6–12 млн грн
Частка витрат на зарплату персоналу	65–85%
Частка витрат на розвиток інфраструктури	5–10%
Надходження від платних послуг	до 10% від загального бюджету
Кількість грантових проєктів	< 2 на парк/рік (у середньому)

Фінансовий дисбаланс проявляється також у тому, що парки не мають достатньої автономії у використанні власних надходжень. Кошти, отримані від платних послуг (вхідні квитки, прокат спорядження, гіді), часто надходять у

загальний державний фонд і не повертаються на потреби самого парку. Це демотивує адміністрацію, обмежує розвиток маршрутів, впровадження нових послуг, підвищення якості обслуговування.

Кадрові обмеження включають дефіцит кваліфікованих працівників, низький рівень оплати праці, відсутність механізмів професійного розвитку та кадрового резерву. У багатьох парках один працівник виконує одночасно функції еколога, гіда, адміністратора та бухгалтера. Особливо гостро кадрова проблема стоїть у віддалених і гірських районах, де відсутні навчальні заклади профільного спрямування, низька заробітна плата не приваблює молодих фахівців, а житлові умови складні.

Таблиця 2.13

Основні кадрові виклики у національних парках

Показник	Середнє значення по НПП
Кількість працівників на 1 тис. га території	0,5–1,2
Частка фахівців з вищою освітою в екології	до 30%
Частка працівників пенсійного віку	понад 35%
Середня заробітна плата	8 000–11 000 грн
Частота участі у тренінгах, семінарах	не більше 1 на рік

Слабке кадрове забезпечення негативно позначається на ефективності охорони природи, якості туристичних послуг, веденні наукової документації, розвитку партнерств. У більшості парків відсутні PR-фахівці, спеціалісти з маркетингу, інженери, IT-фахівці, що унеможливорює просування парку в цифровому просторі та формування сучасного туристичного продукту.

Практична частина вирішення зазначених проблем може включати:

Розробку комплексної державної програми розвитку інфраструктури природоохоронних територій з окремим фінансуванням будівництва туристичних об'єктів.

Удосконалення бюджетного законодавства з метою надати адміністраціям парків більше автономії у використанні власних надходжень.

Створення окремого державного фонду підтримки сталого туризму, з якого можуть фінансуватись малобюджетні проєкти парків – екомаршрути, туристичні вказівники, експозиції.

Запровадження механізму спільного фінансування з місцевими громадами через проєкти державно-приватного партнерства.

Розвиток мережі регіональних центрів підготовки кадрів у сфері сталого туризму, екології, охорони природи, з можливістю стажування в парках.

Підвищення кваліфікації через гранти, співпрацю з університетами, міжнародними організаціями.

Таблиця 2.14

Запропоновані інструменти усунення обмежень

Тип обмеження	Інструмент вирішення	Очікуваний ефект
Інфраструктурне	Програма реконструкції маршрутів, кемпінгів, інформацентрів	Збільшення потоку туристів, тривалість перебування
Фінансове	Автономія у розпорядженні доходами від туризму	Мотивація адміністрації, розвиток послуг
Кадрове	Освітні програми та гранти для працівників парків	Підвищення професійного рівня, зменшення плинності

Отже, інфраструктурні, фінансові та кадрові обмеження залишаються одними з найсерйозніших викликів для ефективного функціонування природно-заповідного фонду України. Їх усунення є необхідною передумовою для розбудови сталого туризму, залучення інвестицій, підвищення конкурентоспроможності регіонів та досягнення гармонії між охороною природи та соціально-економічним розвитком [33].

Розвиток паркового туризму в Україні, як складової частини сталого туризму, стримується не лише інфраструктурними чи фінансово-кадровими проблемами, але й глибоко вкоріненими адміністративно-правовими та екологічними бар'єрами, які мають системний характер і значною мірою зумовлені недосконалістю нормативно-правової бази, бюрократичними процедурами, а також конфліктом між природоохоронними цілями та рекреаційною діяльністю. Ці бар'єри негативно впливають на здатність

національних природних парків та інших природоохоронних територій ефективно функціонувати, розвивати туристичну інфраструктуру, залучати інвесторів, співпрацювати з громадами та гарантувати збереження екосистем.

Один з ключових адміністративно-правових бар'єрів — це фрагментарність та суперечливість нормативно-правової бази, що регламентує функціонування об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) та туристичну діяльність у межах їх територій. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» (1992) не містить чіткого алгоритму погодження туристичної інфраструктури, не визначає поняття «сталого туризму», не регламентує механізм партнерства з громадами, не врегульовує статус тимчасових споруд (кемпінгів, оглядових майданчиків, центрів природи). Натомість Закон України «Про туризм» (1995) практично ігнорує специфіку природоохоронного туризму, орієнтуючись на класичні готельно-курортні продукти. У результаті — при плануванні або реалізації туристичних ініціатив на території ПЗФ виникає колізія між різними нормами права, що призводить до відмов у погодженні або тривалих бюрократичних процедур.

Ще одним бар'єром є відсутність єдиного органу виконавчої влади, який би централізовано координував розвиток сталого туризму в межах ПЗФ. Міністерство охорони довкілля відповідає за екологічну політику та управління ПЗФ, Державне агентство розвитку туризму — за туризм загалом, а місцеві органи влади — за просторове планування. Відсутність єдиного центру прийняття рішень призводить до дублювання функцій, розмивання відповідальності та гальмування будь-яких проєктів на перетині туризму та охорони природи.

Типовим адміністративним бар'єром є складність процедур погодження елементів туристичної інфраструктури. Наприклад, для облаштування навіть дерев'яного навісу чи стенду потрібно пройти кілька кіл погоджень — з Міндовкілля, Мінрегіоном, Держгеокадастром, місцевою радою. Відсутність спрощених процедур для малих об'єктів сталого туризму призводить до їх несанкціонованого встановлення або повної відмови від таких ініціатив [28].

Таблиця 2.15

Основні адміністративно-правові бар'єри в розвитку паркового туризму

Тип бар'єру	Прояви	Наслідки
Фрагментарність законодавства	Відсутність поняття сталого туризму, колізії між законами	Правова невизначеність, складність узгоджень
Бюрократичність погоджень	Багаторівневі дозволи, тривалі терміни	Зниження інвестиційної привабливості
Відсутність централізованої координації	Розділення функцій між різними органами	Відсутність системного бачення
Обмежена фінансова автономія	Кошти не повертаються до парків	Відсутність мотивації адміністрування
Нечіткий статус малих споруд	Не врегульований статус кемпінгів, екомаршрутів	Відсутність правових механізмів для їх офіційного функціонування

Крім правових перепон, значною проблемою є екологічні бар'єри, що пов'язані з деградацією природних територій, впливом туристів, змінами клімату, інвазивними видами, браконьєрством. Висока рекреаційна навантаженість на популярні маршрути, особливо в літній сезон, призводить до витоптування ґрунтів, засмічення, порушення спокою диких тварин, руйнування рослинних покривів. За відсутності дієвого моніторингу та екопросвіти це викликає довготривалу екосистемну шкоду.

Рис. 2.3. – Озеро Синевир — перлина Карпатського регіону та об'єкт сталого паркового туризму

Ще однією проблемою є нелегальний туризм або неконтрольоване відвідування. Через відсутність чітких меж територій, належного огороження, інформаційних табличок та патрулювання, велика частина туристів користується територією без дозволу, створюючи екологічне навантаження без відповідальності. У деяких регіонах процвітає самовільне влаштування кемпінгів, розведення вогнищ, навіть браконьєрство під виглядом «рибальського туризму».

Таблиця 2.16

Основні екологічні бар'єри для сталого розвитку туристичної діяльності на територіях ПЗФ

Тип бар'єру	Конкретні прояви	Потенційні наслідки
Рекреаційне навантаження	Витоптування, ерозія ґрунтів, шумове забруднення	Погіршення стану екосистем, втеча тварин
Неконтрольовані відвідини	Відсутність квитків, нелегальні маршрути, сміття	Збитки, зменшення рекреаційної цінності
Інвазивні види	Поширення через транспорт, туристів	Витіснення місцевих видів, порушення екологічного балансу

Зміни клімату	Посухи, зниження рівня води в річках, втрата біорізноманіття	Зменшення привабливості територій
Відсутність моніторингу	Недостатнє дослідження змін у природі через туризм	Неможливість вчасного реагування

У практичному вимірі більшість адміністрацій парків не мають інструментів впливу на ці процеси. Вони не можуть самостійно запроваджувати обмеження або механізми допуску, а також не мають ресурсів на охорону території. У деяких випадках парки не мають навіть чітко встановлених меж або кадастрових номерів, що унеможлиблює правовий захист земель [2].

Окремою проблемою є недостатній рівень екологічної освіти серед відвідувачів. Більшість туристів не усвідомлюють наслідків своєї поведінки: залишення сміття, знищення рослин, годування диких тварин, створення шуму тощо. Екопросвіта в парках залишається епізодичною, неінтерактивною, без належної підтримки з боку держави.

Для подолання адміністративно-правових і екологічних бар'єрів доцільно реалізувати низку комплексних заходів:

Прийняття окремого Закону України «Про сталий туризм», який би врегулював понятійний апарат, зони відповідальності, форми партнерств, стандарти обслуговування.

Спрощення процедур погодження малих туристичних об'єктів через запровадження єдиної електронної платформи.

Надання адміністраціям парків повноважень самостійно визначати допустиме рекреаційне навантаження та обмеження доступу в екологічно чутливі зони.

Запровадження обов'язкового екологічного моніторингу в усіх НПП із щорічною звітністю про вплив туризму.

Інтеграція екопросвітніх програм у шкільні навчальні курси, використання сучасних цифрових засобів — VR, мобільних застосунків, інтерактивних стендів.

Таблиця 2.17

Практичні пропозиції щодо подолання бар'єрів

Категорія бар'єру	Запропонований інструмент	Очікуваний результат
Правовий	Закон про сталий туризм	Уніфікація понять, процедур, зон відповідальності
Бюрократичний	Е-платформа погоджень	Скорочення часу погоджень, прозорість
Екологічний	Ліміти навантаження, система квот	Захист чутливих екосистем
Освітній	Екоуроки, мобільні застосунки	Підвищення екологічної культури
Управлінський	Надання автономії паркам	Можливість самостійного реагування на загрози

Таким чином, адміністративно-правові та екологічні бар'єри мають міждисциплінарний характер і вимагають не точкових, а системних рішень на рівні державної політики. Зміни мають стосуватися як законодавчої бази, так і інституційної спроможності, інструментів управління, екопросвіти та громадського контролю. Лише при комплексному підході можливо створити ефективну модель сталого паркового туризму, яка буде гармонізувати охоронну функцію природних територій із соціально-економічним розвитком [17].

2.4. Вивчення кращих національних та зарубіжних практик організації паркового туризму

У контексті формування ефективної моделі сталого розвитку природно-заповідного фонду України особливої уваги заслуговує аналіз практичних кейсів реалізації паркового туризму в національних природних парках, де вдалося досягти балансу між охороною природи, задоволенням рекреаційних потреб населення, соціальною інтеграцією громад і створенням економічної доданої вартості. Незважаючи на системні обмеження інфраструктурного, правового, фінансового та кадрового характеру, окремі національні парки демонструють приклади результативних управлінських підходів, інновацій у сфері туризму, успішної кооперації з громадами та запровадження

комплексних екопросвітніх програм. Ці кейси доцільно розглядати як модельні приклади для масштабування та формування національних стандартів сталого паркового туризму.

Одним із найбільш показових прикладів в Україні є Національний природний парк «Синевир», розташований у Закарпатській області. Його розвиток як туристичного об'єкта базується на унікальному поєднанні природних ресурсів (озеро Синевир, високогірні ліси, водоспади, полонини) та культурного контексту (гуцульські традиції, ремесла, етнографія). У рамках розвитку туристичної інфраструктури тут облаштовано понад 70 км маршрутів, функціонує музей лісосплаву, є еколого-освітній центр, збудовані кемпінги та альтанки. Особливої популярності набув Центр реабілітації бурих ведмедів — інноваційний проєкт із соціальною та еколого-освітньою складовою.

Таблиця 2.18

Характеристика туристичного функціоналу НПП «Синевир»

Показник	Значення
Щорічна кількість відвідувачів	понад 100 000
Протяжність екомаршрутів	~75 км
Кількість обладнаних рекреаційних зон	понад 40
Кількість об'єктів турінфраструктури	> 15 (інфоцентри, кемпінги, оглядові пункти)
Партнерство з громадами	активне, діє близько 150 садіб
Спеціалізовані програми	Центр реабілітації ведмедів, музей лісу

Ключовими факторами успіху у випадку «Синевіру» стали: тісна співпраця адміністрації парку з місцевими жителями, активна участь у міжнародних грантах, ефективна робота еколого-освітніх програм, просування території через соціальні мережі та національні ЗМІ, розвинена локальна транспортна логістика. Усі ці складові разом створили сталу модель розвитку, орієнтовану не на масовий туризм, а на контрольоване й екологічно збалансоване відвідування [22].

Іншим успішним прикладом є Національний природний парк «Шацький», що розташований у Волинській області. Основною туристичною

принадаю парку є система озер, зокрема озеро Світязь — найглибше і найчистіше озеро України. Вдале поєднання водного, лісового та мінерально-грязьового рекреаційного потенціалу дозволяє парку розвивати одразу кілька напрямів туризму: водний, пляжний, велосипедний, рибальський, освітній.

Таблиця 2.19

Туристичний профіль НПП «Шацький»

Показник	Значення
Щорічна кількість туристів	близько 150 000
Основні туристичні зони	озера Світязь, Пулемецьке, Люцимир
Наявність готельно-ресторанної інфраструктури	понад 200 об'єктів
Туристичне зонування	наявне, охоплює 4 зони
Діяльність екопросвіти	регулярні заходи для школярів
Виклики	перевантаження у пік сезону

Важливим фактором тут стала тісна інтеграція туристичного сектору з місцевою економікою — велика кількість приватних садиб, кафе, пунктів прокату, локальних продуктів і сувенірів. Крім того, парк має власну програму екоосвіти для дітей та молоді, а також підтримує спільні ініціативи з органами місцевого самоврядування щодо зонування рекреаційного навантаження.

Ще один успішний приклад — Національний природний парк «Гуцульщина», який став прикладом ефективної інтеграції етнокультурної складової до структури туристичного продукту. Тут створені туристичні стежки, що проходять через полонини, храми, гуцульські села, майстерні. Парк активно підтримує майстрів декоративно-ужиткового мистецтва, співпрацює з закладами освіти, реалізує шкільні табори на природі.

Таблиця 2.20

Комплексний розвиток на прикладі НПП «Гуцульщина»

Компонент розвитку	Реалізовані заходи
Екоосвіта	Програми для учнів, щорічні екофориуми
Туризм	12 облаштованих маршрутів, QR-стенди, велотуризм
Культура	Фестивалі, виставки ремесел, шкільні етноекспедиції
Локальна економіка	Розвиток садиб, харчування, сувенірні лавки
Наука	Біооблік, моніторинг популяцій, дослідження клімату

Суттєвою перевагою «Гуцульщини» стало її позиціонування як культурного парку, що поєднує природоохоронну функцію з розвитком традицій і народної освіти. Такий підхід забезпечує постійний контакт з громадою, високий рівень лояльності місцевих жителів і різноманіття рекреаційних пропозицій.

Серед інших прикладів варто відзначити НПП «Меотида» (до 2022 р.), який вперше в Україні запровадив онлайн-моніторинг рекреаційних потоків, використання дронів для охорони територій, мобільний застосунок з інформацією про екостежки. Також НПП «Тузлівські лимани» відомий своєю активною природоохоронною кампанією, співпрацею з громадськими організаціями, використанням волонтерських програм [40].

Таблиця 2.21

Інноваційні елементи в управлінні парками

Парк	Інновація	Ефект
НПП «Меотида»	Цифровий моніторинг, дрони, застосунок	Підвищення безпеки, привабливості
НПП «Тузлівські лимани»	Волонтерські табори, інформаційні кампанії	Підтримка громади, привернення уваги ЗМІ
НПП «Синевир»	Центр ведмедів, музей лісу	Підвищення унікальності, розвиток екоосвіти
НПП «Гуцульщина»	Фестивалі, підтримка ремесел	Етнокультурне збагачення туризму

Аналізуючи ці кейси, можна виділити низку спільних рис, що забезпечили їхню результативність:

- Інтеграція місцевих громад у прийняття рішень і реалізацію ініціатив;
- Розвинена мережа партнерств з міжнародними організаціями, донорами, громадами, бізнесом;
- Орієнтація на якісний туризм, а не на кількісні показники;
- Просування через цифрові канали, PR-кампанії та національні медіа;
- Відкритість до інновацій, у тому числі цифрових і соціальних;
- Системна екопросвіта і залучення молоді до збереження природи.

У практичному вимірі ці успішні приклади мають бути закладені в основу національної стратегії розвитку сталого паркового туризму в Україні, адаптовані під регіональні особливості, підтримані методичними рекомендаціями та централізованими ресурсами. Вони можуть бути джерелом навчання для адміністрацій інших парків, стимулом для співпраці з громадами та зразком для формування еколого-туристичних кластерів.

Отже, успішні кейси українського паркового туризму демонструють, що навіть у межах існуючих бар'єрів можливо реалізувати ефективну модель розвитку, засновану на локальних ініціативах, екологічній відповідальності, культурному багатстві та партнерстві. Їх досвід повинен стати основою для реформування галузі, масштабування найкращих практик і формування сталої туристичної інфраструктури майбутнього.

Світовий досвід організації сталого туризму на природоохоронних територіях свідчить про можливість гармонійного поєднання охоронної, рекреаційної, економічної та просвітницької функцій у межах однієї системи управління. У багатьох країнах стало сформовано національні моделі сталого природоорієнтованого туризму, що базуються на інноваційних інструментах менеджменту, просторовому плануванні, цифровізації, освітній інтеграції та партнерстві між державою, громадами та приватним сектором. Ці підходи мають високий ступінь адаптивності до кліматичних, культурних і ландшафтних особливостей конкретної території й можуть бути застосовані як орієнтири для вдосконалення вітчизняної практики.

Однією з найбільш розвинених систем є модель національних парків США, яка функціонує під управлінням Національної служби парків (NPS). Стратегія сталого туризму тут базується на принципі "збереження для майбутніх поколінь", а туристична діяльність є жорстко регламентованою з точки зору екологічного впливу. Наприклад, у парку Єллоустоун щороку встановлюються ліміти на кількість відвідувачів, функціонує система попереднього бронювання доступу до зон відпочинку, активно використовуються цифрові додатки для навігації, збору відгуків та

інформування відвідувачів. Усі туристичні об'єкти будуються за стандартами енергоефективності, діє суворий контроль за сміттям, існують зони абсолютної недоторканності. При цьому туристичні доходи NPS у 2022 році сягнули понад 20 млрд доларів, приваблюючи близько 300 млн відвідувачів на рік.

У Європі лідером у сфері сталого природоохоронного туризму вважається Німеччина. Її національні парки (наприклад, Баварський ліс, Ваттенмер) інтегруються в систему «зелених коридорів», що поєднують охоронні території, біосферні резервати, лісові господарства та сільські громади. Тут активно використовується концепція «Naturerlebnis» (досвід природи), яка передбачає занурення туриста в автентичне середовище без шкоди для екосистем. Парки мають розгалужену систему екостежок, інтерпретаційних центрів, онлайн-сервісів, а місцеві громади отримують податкові пільги та грантову підтримку за участь у природоорієнтованих ініціативах [31].

Таблиця 2.22

Зарубіжні моделі сталого туризму на природоохоронних територіях

Країна	Назва парку/системи	Особливості моделі	Ефект/Досягнення
США	Yellowstone, Grand Canyon	Квотування, цифрові сервіси, інфраструктура 0 впливу	20+ млрд дол. доходу, захист 400+ видів
Німеччина	Nationalpark Bayerischer Wald	Екостежки, зелені маршрути, міжпаркове планування	Зростання «м'якого» туризму на 40%
Канада	Banff, Jasper	Модель "leave no trace", партнерство з індіанськими громадами	15 млн туристів/рік, самофінансування парків
Коста-Рика	Corcovado, Arenal	Сталий екотуризм, інтеграція громад, зелений сертифікат	7% ВВП від еко-туризму
Норвегія	Hardangervidda, Jotunheimen	Фьордова інфраструктура, цифрові квитки, сезонні обмеження	Контроль впливу, високий рівень якості сервісу

Загальним у всіх зазначених моделях є принцип інституційної автономії парків — більшість з них мають окремі бюджети, можливість залучення інвестицій, ведення господарської діяльності, контроль за рухом відвідувачів, розвиток інформаційної політики. Усі ці елементи дозволяють забезпечити сталу експлуатацію природних ресурсів без екологічного виснаження.

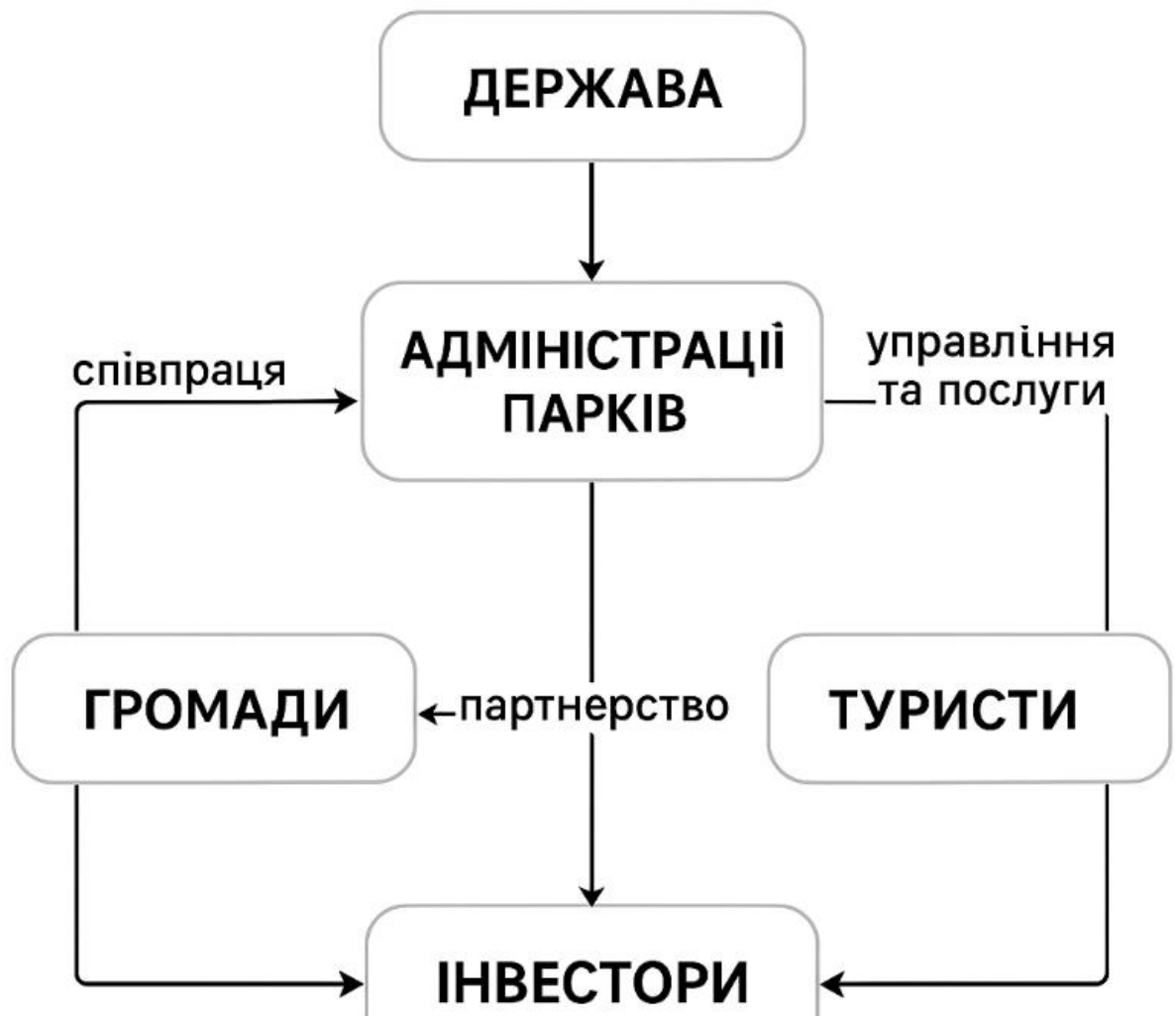

Рис. 2.4. – Організаційно-управлінська модель сталого розвитку природоохоронних територій

Важливо також відзначити роль цифрових технологій у сталому управлінні природоохоронними територіями. Так, у Канаді застосовуються автоматизовані системи обліку руху відвідувачів за допомогою сенсорів та GPS-трекерів. У США — мобільні додатки дозволяють не лише бронювати місця, але й оцінювати свій вплив на довкілля, отримувати нагадування про

правила поведінки в дикій природі. В ЄС активно впроваджуються "зелена сертифікація" туристичних маршрутів, індикатори екологічного навантаження, екологічний аудит природоохоронних територій.

Рис. 2.5. – Осінній ландшафт у парковій зоні як елемент сезонної привабливості сталого туризму

Окрему увагу заслуговує досвід Коста-Рики — країни, де понад 25% території перебуває під охороною, а сталий туризм є системоутворюючим елементом економіки. Модель розвитку включає обов’язкову сертифікацію готелів, гідів, перевізників за критеріями сталості (екологічність, соціальна відповідальність, ресурсоефективність). Парки Corcovado та Monteverde приймають понад 2 млн туристів щорічно, при цьому екосистеми зберігають стабільність завдяки зонуванню, контролю потоків та високому рівню екопросвіти [20].

Таблиця 2.23

Основні інструменти сталого туризму у провідних країнах

Інструмент	США	Німеччина	Канада	Коста-Рика	Норвегія
------------	-----	-----------	--------	------------	----------

Квоти на туристів	+	+	+	+	+
Екостежки	+	+	+	+	+
Зонування	+	+	+	+	+
Мобільні додатки	+	частково	+	+	+
Інвестування громад	частково	+	частково	+	+
Освітні програми	+	+	+	+	+
Енергозберігаюча інфраструктура	+	+	+	+	+
Автономія парків	+	+	+	частково	+

Показовим також є підхід Скандинавських країн — Швеції, Норвегії та Фінляндії. Тут функціонує концепція "природа без перешкод", що забезпечує максимально інклюзивний туризм, включаючи доступ для людей з інвалідністю. Усі об'єкти обладнані доступними маршрутами, інтерактивними мапами, аудіогідами, онлайн-сервісами з бронювання. Фінансування парків здійснюється за рахунок податків, спонсорства, добровільних внесків від туристів.

Практична частина застосування зарубіжного досвіду в Україні передбачає:

Запровадження обов'язкової сертифікації сталості для об'єктів туристичної інфраструктури на ПЗФ — за прикладом Коста-Рики.

Розробку цифрової платформи національних парків України, що об'єднує онлайн-карти, бронювання, інформацію про правила поведінки, відгуки, екоосвітні матеріали — за аналогією з США та Канадою.

Впровадження системи екорейтингів для парків — на зразок зеленого аудиту в Німеччині.

Розширення автономії адміністрацій парків із правом приймати рішення щодо навантаження, маршрутів, цінової політики.

Створення національної програми підтримки громад, залучених до природоорієнтованого туризму — за моделлю Норвегії.

Таблиця 2.24

Пропозиції щодо впровадження світового досвіду в Україні

Світовий приклад	Інструмент для адаптації в Україні	Потенційний ефект
------------------	------------------------------------	-------------------

NPS (США)	Державна цифрова платформа НПП	Зручність, підвищення туристичного сервісу
Costa Rica Certification	Національний стандарт екотуризму	Якість послуг, міжнародна інтеграція
Naturerlebnis (Німеччина)	Інтерпретаційні маршрути, культурна інтеграція	Залучення місцевих, просвітництво
Hardangervidda (Норвегія)	Мультифункціональність маршрутів, контроль доступу	Збереження екосистем, туризм цілий рік
Canada Parks	Партнерство з місцевими громадами, часткове самофінансування	Стійкість управління, економічна ефективність

Таким чином, зарубіжний досвід підтверджує, що сталий туризм на природоохоронних територіях не лише можливий, але й надзвичайно перспективний за умови наявності чіткої стратегії, координації зусиль, належного правового поля, цифрової підтримки та партнерської взаємодії з місцевими громадами. Україна має потенціал інтегрувати ці елементи у власну систему управління ПЗФ, адаптувавши їх до національного контексту і зробивши парковий туризм не лише природоохоронним, але й економічним драйвером розвитку територій [34].

Розділ 3. Перспективи розвитку паркового туризму в контексті сталого туризму

3.1. Розробка стратегічних напрямів розвитку паркового туризму

Розробка стратегічних напрямів розвитку паркового туризму в Україні є одним із ключових викликів сучасної туристичної політики в контексті сталого розвитку. В умовах зростання суспільної уваги до екологічних проблем, кліматичних змін, урбанізації, втрати біорізноманіття та водночас — підвищення інтересу до відпочинку на природі, саме природоохоронні території стають осередками формування нових підходів до туризму. Для того, щоб забезпечити ефективний, збалансований і екологічно безпечний розвиток паркового туризму в довгостроковій перспективі, необхідно сформувати систему стратегічних орієнтирів, що враховуватимуть як внутрішні ресурсні можливості України, так і міжнародні стандарти сталого управління.

Передусім стратегія розвитку паркового туризму має базуватись на принципах сталого розвитку — екологічна збалансованість, економічна доцільність, соціальна відповідальність та культурна автентичність. Важливо відмовитись від підходів масового туризму, що ведуть до перевантаження природоохоронних територій, і натомість підтримувати модель контрольованого, екопросвітнього, дослідницького або сільського туризму з обмеженим впливом на довкілля.

Один із першочергових напрямів — це розробка національної концепції сталого туризму в межах природно-заповідного фонду, яка має визначати цілі, пріоритети, методи регіонального планування, зони розвитку, критерії оцінювання впливу, фінансові механізми. На базі цієї концепції мають формуватись локальні стратегії кожного парку з урахуванням його біогеографічних, соціально-економічних та культурних особливостей.

Також слід виділити такі стратегічні напрями розвитку паркового туризму:

Просторове планування та зонування туристичного навантаження. Передбачає аналіз рекреаційного потенціалу, оцінку екологічної стійкості

ландшафтів, розробку маршрутів з урахуванням сезонності, типів ландшафтів, наявності інфраструктури. Впровадження зон з різним ступенем дозволеної активності (зони спокою, рекреаційні зони, туристичні кластери).

Інфраструктурна модернізація. Розробка типових моделей малих туристичних об'єктів з екологічно безпечних матеріалів, розвиток безбар'єрної інфраструктури, покращення доступності до територій, створення багатофункціональних центрів інтерпретації природи.

Цифровізація туристичних послуг. Впровадження національного порталу природоохоронного туризму, мобільних застосунків з картами маршрутів, електронного квитка, онлайн-бронювання екскурсій, інтерактивної навігації.

Фінансово-економічна децентралізація. Розширення автономії адміністрацій національних парків, впровадження механізмів розподілу доходів між парками та громадами, запуск грантових програм для малого бізнесу на суміжних з ПЗФ територіях.

Екопросвіта та комунікація. Масштабування програм для школярів і студентів, формування культури відповідального природокористування, підтримка ековолонтерства, кампанії зі збереження біорізноманіття, інтерпретація природної та культурної спадщини.

Розвиток партнерств. Побудова ефективних моделей співпраці між адміністраціями парків, органами місцевого самоврядування, освітніми закладами, бізнесом і громадськими організаціями [30].

Створення кластерів сталого туризму. Об'єднання декількох природоохоронних територій, етнографічних локацій, агрооб'єктів у єдиний туристичний продукт з уніфікованою логістикою, брендом, маршрутами.

Таблиця 3.1

Стратегічні напрями розвитку паркового туризму в Україні

Напрямок розвитку	Зміст	Очікуваний ефект
Просторове планування	Оцінка навантаження, зонування, маршрутологія	Збереження ландшафтів, контроль відвідуваності

Інфраструктурний розвиток	Екопарковки, притулки, інфоцентри, туалети	Підвищення комфорту, інклюзії
Цифровізація	Мобільні застосунки, онлайн-квитки, е-навігація	Зручність, облік, прозорість
Фінансова децентралізація	Бюджетна автономія, пільги для громад	Економічна сталість, мотивація
Екопросвіта	Виставки, екоуроки, аудіогіди	Підвищення екологічної культури
Партнерство	Громадські ради, спільні проекти	Локальна підтримка, легітимність управління
Туристичні кластери	Об'єднання регіональних ресурсів	Розширення маршрутів, економічна синергія

Ключовим елементом практичної реалізації стратегії має стати розробка типового плану розвитку сталого туризму для національного парку, який може включати такі блоки:

- оцінку рекреаційного потенціалу;
- картування екочутливих зон;
- створення маршрутів з мінімальним впливом;
- інтеграцію місцевих громад;
- заходи з екопросвіти;
- визначення показників ефективності.

Таблиця 3.2

Приклад структури локальної стратегії сталого розвитку туризму (для умовного парку)

Компонент	Заходи	Індикатори ефективності
Маршрутна мережа	Облаштування 4 екомаршрутів	Довжина маршрутів, кількість туристів
Інфраструктура	Створення 3 інформаційних пунктів	Рівень задоволеності, кількість відвідувань
Громадська інтеграція	Підтримка 10 садиб, створення екомаркету	Дохід громад, кількість партнерств
Екопросвіта	Проведення 20 екозаходів на рік	Кількість учасників, рівень обізнаності
Маркетинг	Запуск сайту, створення бренду парку	Охоплення у ЗМІ, кількість онлайн-звернень

Реалізація цих стратегічних напрямів потребує наявності єдиного координаційного органу — наприклад, Центру сталого природоохоронного

туризму при Міндовкіллі, який би відповідав за методичний супровід, надання грантів, оцінку ефективності, комунікацію між парками та розробку цифрової платформи.

Також необхідно створити механізми моніторингу виконання стратегії, зокрема:

- щорічні звіти про стан рекреаційної інфраструктури;
- аналіз туристичних потоків;
- аудит природоохоронного впливу;
- опитування громад і туристів;
- регулярне оновлення туристичної інформації.

Практичним кроком має бути запуск пілотного проєкту в 3–5 парках, що мають високий потенціал — наприклад, «Синевир», «Шацький», «Подільські Товтри», з подальшим масштабуванням на національний рівень.

Таблиця 3.3

Рекомендовані пілотні парки для впровадження стратегії

Назва парку	Причини вибору	Очікуваний ефект
НПП «Синевир»	Висока туристична привабливість, досвід	Тестування інфраструктури
НПП «Шацький»	Водна привабливість, рекреаційне навантаження	Пілот цифровізації
НПП «Гуцульщина»	Культурний компонент, громади	Модель етноекотуризму
НПП «Подільські Товтри»	Центральне розташування, ландшафтна унікальність	Кластерний підхід

Отже, стратегічні напрями розвитку паркового туризму повинні ґрунтуватися на чіткій багаторівневій моделі, що включає планування, інфраструктуру, цифровізацію, просвіту та партнерства. Лише за умови системного підходу, підтримки держави, залучення громад і формування національної платформи можливо перетворити природоохоронні території України на простір сталого туризму з високою доданою вартістю, збереженням природи та соціальною орієнтацією [18].

3.2. Механізми залучення інвестицій та партнерств у розвиток сталого туризму

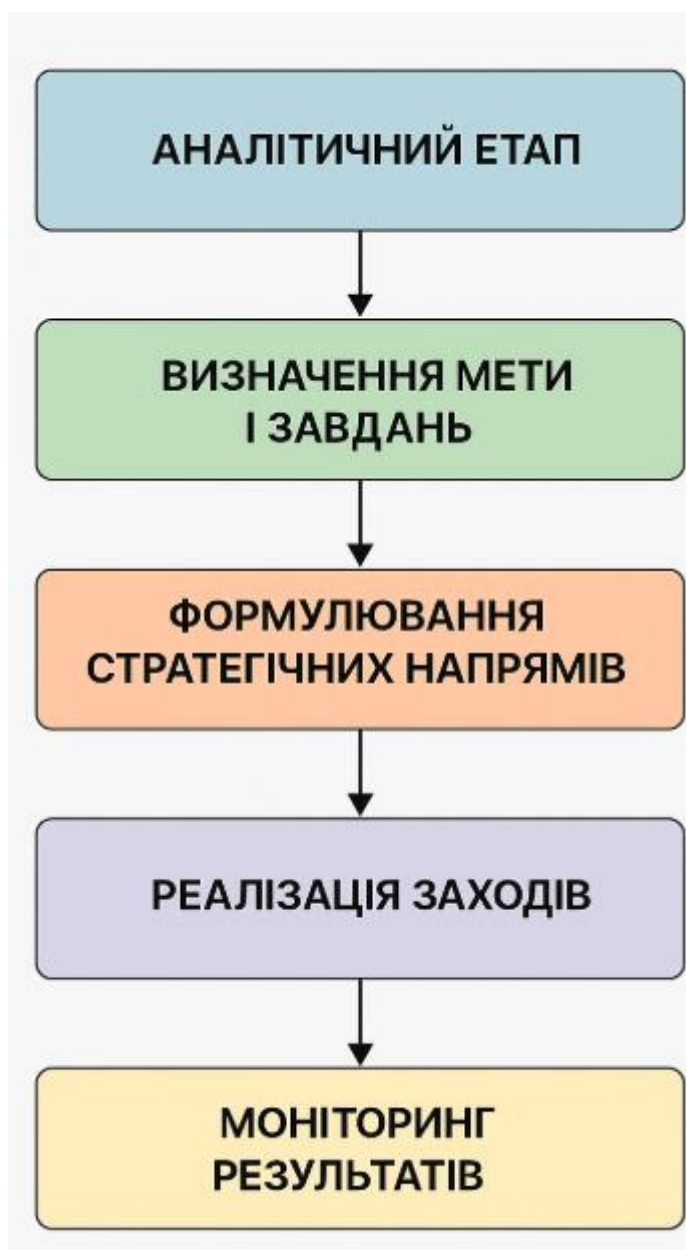

Рис. 3.1. – Етапи формування стратегії розвитку паркового туризму в Україні

Залучення інвестицій і побудова ефективних партнерств є критично важливими складовими розвитку сталого туризму на природоохоронних територіях України. В умовах хронічного недофінансування природоохоронної сфери, обмежених бюджетних можливостей та високого рівня ризиків для приватного сектора, необхідно впроваджувати гнучкі, інноваційні та багаторівневі механізми фінансового забезпечення

туристичних проєктів, зокрема у межах природно-заповідного фонду. Сучасний світовий досвід доводить, що ключову роль у цьому процесі відіграє модель публічно-приватного партнерства, залучення грантових коштів, стимулювання місцевого бізнесу, міжнародне технічне співробітництво та використання соціального капіталу громад.

Одним із базових напрямів має стати реформування моделі фінансової автономії природоохоронних установ, що дозволить адміністраціям національних парків, біосферних резерватів і заказників самостійно розпоряджатись власними доходами від туристичної діяльності. Це дасть змогу інвестувати у створення туристичних маршрутів, об'єктів малої інфраструктури, екопросвітніх центрів, сервісів тощо. У межах цієї моделі доцільно впровадити механізм цільового фонду розвитку сталого туризму, який би акумулював кошти з вхідних квитків, оренди територій, туристичних зборів, благодійних внесків і партнерських проєктів [39].

Важливою умовою залучення інвестицій є наявність чітких правових механізмів державно-приватного партнерства (ДПП). Під ДПП у сфері сталого туризму слід розуміти довгострокове співробітництво між адміністрацією природоохоронної території та суб'єктом приватного сектору з метою створення і підтримання туристичної інфраструктури, сервісів, рекреаційних об'єктів із обов'язковим дотриманням природоохоронного законодавства. Формами такого партнерства можуть бути спільне фінансування об'єктів, концесійні угоди, управління туристичними зонами на умовах ліцензування, франшизи на створення візит-центрів або інтерактивних музеїв.

Таблиця 3.4

Форми публічно-приватного партнерства в сталому туризмі

Форма партнерства	Сутність	Приклади застосування
Спільне фінансування	Держава і бізнес інвестують у створення інфраструктури	Будівництво кемпінгів, облаштування маршрутів
Концесія	Передача об'єкта або функції в тимчасове управління	Прокат спорядження, кафе, туристичні павільйони

Ліцензування	Дозвіл на використання бренду парку для турпослуг	«Офіційний гід НПП», «еко-сувенір»
Франшиза	Поширення типових екоцентрів, кемпінгів	Екоцентри «Пізнай природу», інтерактивні виставки
Благодійне партнерство	Участь фондів, меценатів у створенні маршрутів	Встановлення лав, майданчиків, підтримка музеїв

Крім класичних моделей ДПП, надзвичайно перспективним є залучення міжнародної технічної допомоги у формі грантів, технічних проєктів, навчальних програм. В Україні вже реалізовано успішні кейси підтримки паркових структур з боку USAID, GIZ, Програми малих грантів Глобального екологічного фонду (GEF), ЄБРР, ЄС (ENI CBC), UNDP та інших організацій. Однак їх участь має фрагментарний характер, відсутня національна програма координації заявок і проєктного менеджменту, що значно знижує потенціал залучення міжнародних коштів.

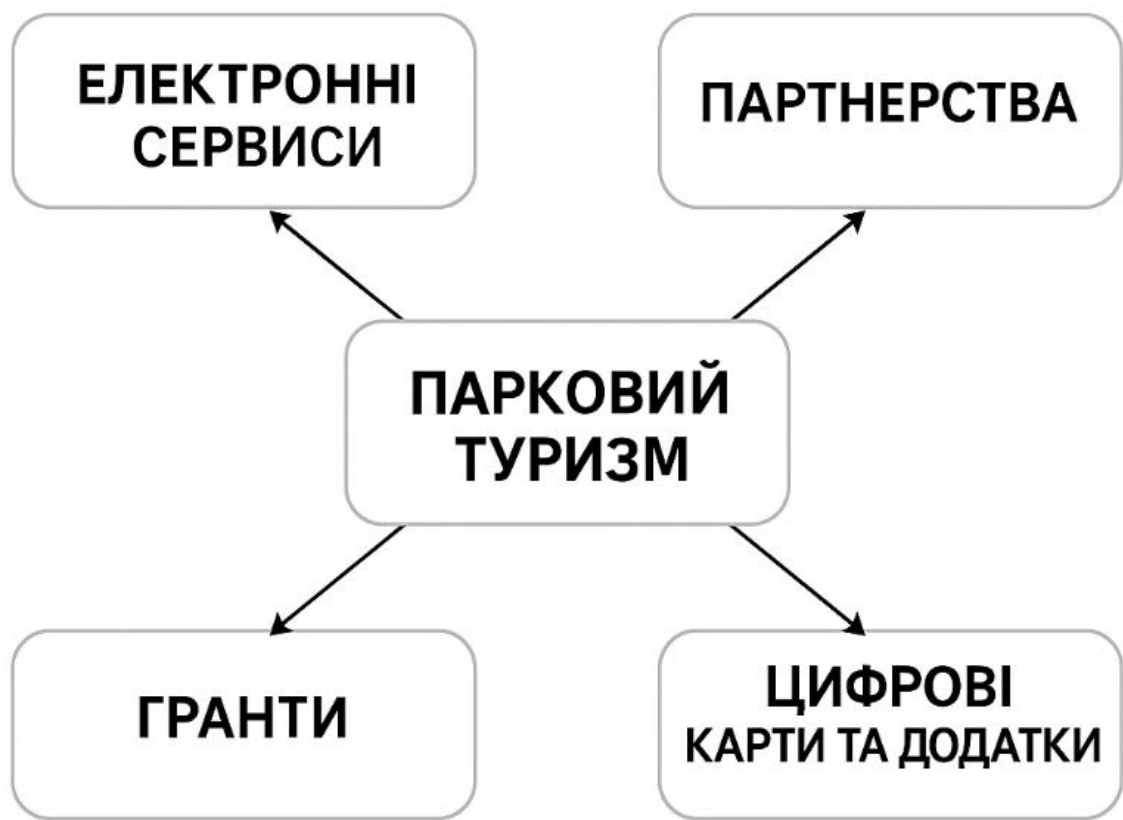
Таблиця 3.5

Основні донорські програми для сталого туризму

Назва програми	Джерело фінансування	Можливості для ПЗФ
Програма малих грантів GEF	Глобальний екологічний фонд	Екомаршрути, волонтерські табори, освітні ініціативи
USAID/EE4GE	Агентство США з міжнародного розвитку	Створення кліматостійких маршрутів, тренінги
EU4Environment	Європейський Союз	Підтримка екологічної сертифікації, інституційний розвиток
UNDP Green Recovery	Програма розвитку ООН	Реабілітація туристичної інфраструктури, промо-кампанії
GIZ Nature Conservation	Уряд Німеччини	Підготовка кадрів, стандарти охорони природи

Важливим інструментом може стати створення платформи "Invest in Green Ukraine", яка об'єднає в одному ресурсі всі наявні можливості для інвесторів — проєктні ідеї парків, земельні ділянки для туристичних цілей, законодавчі роз'яснення, приклади типових угод, контактну базу тощо. Це підвищить прозорість, довіру з боку приватного сектору та покращить імідж держави як відкритої для "зеленого" бізнесу.

Крім фінансового капіталу, важливим джерелом сталого розвитку є соціальний капітал місцевих громад, які можуть бути залучені через інструменти мікроінвестування, кооперації, спільних проєктів. В умовах обмежених можливостей державного фінансування такі ініціативи дозволяють формувати локальні екомаршрути, майданчики відпочинку, інформаційні таблички, зони кемпінгу, пункти харчування, екоярмарки тощо. Перевагою є висока ступінь лояльності, включення громади у прийняття рішень, розподіл прибутків, формування відповідального ставлення до природи [31].

Рисю 3.2. – Цифрові та інвестиційні інструменти розвитку паркового туризму

Таблиця 3.6

Приклади локальних інвестицій у парковий туризм

Тип ініціативи	Джерело/форма	Приклади результатів
Кооператив садиб	Група місцевих господарів	Створення єдиного туру з проживанням та харчуванням
Грант на маршрут	Громадська організація	Облаштування пішохідної екостежки

Спільне фінансування вказівників	Парк + громада + бізнес	Установлення 15 інформстендів
Програма підтримки ремесел	Благодійний фонд	Створення майстерень, продаж сувенірної продукції

Важливо також запровадити податкові та регуляторні стимули для підприємців, які працюють у сфері сталого туризму: звільнення від ПДВ на екологічні послуги, пільгове оподаткування прибутку, зменшення орендної плати, компенсація витрат на екологічну сертифікацію, підтримка на участь у туристичних виставках. Це не лише активізує бізнес, але й створить конкуренцію за якість, сервіс, інновації.

У практичному вимірі доцільно реалізувати пілотну програму державної підтримки інвестування в сталий туризм, яка б включала такі компоненти:

- реєстр інвестиційних можливостей у межах ПЗФ;
- підготовку типової документації для ДПП;
- навчання адміністрацій парків щодо підготовки бізнес-планів;
- гранти до 500 000 грн для реалізації локальних ініціатив;
- консультаційну підтримку для громад.

Таблиця 3.7

Рекомендована структура пілотної програми залучення інвестицій

Компонент	Зміст	Очікуваний ефект
Платформа проєктів	База інвестиційних пропозицій від парків	Прозорість, довіра, відкритість
Типова документація	Шаблони угод, методики оцінки впливу	Прискорення процесу, уніфікація
Грантова складова	20 грантів щорічно для локальних проєктів	Стимулювання ініціатив
Освітній блок	Тренінги з інвестування, управління, моніторингу	Підвищення спроможності парків
PR-кампанія	Популяризація прикладів, створення позитивного іміджу	Інтерес донорів, громад і бізнесу

Отже, створення ефективної системи залучення інвестицій і партнерств у розвиток сталого туризму на природоохоронних територіях потребує поєднання інституційних реформ, фінансових інструментів, залучення

міжнародних ресурсів, мобілізації громади та підвищення інвестиційної привабливості сектору. Лише комплексний підхід дозволить сформувати конкурентоспроможну екотуристичну інфраструктуру, забезпечити збереження біорізноманіття та досягти синергії між охороною природи й соціально-економічним розвитком територій [35].

3.3. Екологічна освіта, цифровізація та соціальна відповідальність у розвитку туризму на природоохоронних територіях

Формування сталої моделі розвитку туризму на природоохоронних територіях України неможливе без впровадження ефективної системи екологічної освіти, глибокої цифровізації управлінських та інформаційних процесів, а також утвердження принципів соціальної відповідальності в усіх секторах, пов'язаних із рекреаційною діяльністю. Саме ці три компоненти – просвітництво, діджиталізація та соціальна етика – створюють сучасну парадигму розвитку туризму, що не лише не завдає шкоди довкіллю, але й активно сприяє його збереженню, трансформуючи кожного відвідувача в агента позитивних змін. На природоохоронних територіях ці інструменти відіграють критично важливу роль, адже тут туристичний продукт тісно пов'язаний із екологічною чутливістю ландшафтів, науковим потенціалом територій, біорізноманіттям та культурною спадщиною.

Таблиця 3.8

Основні форми екологічної просвіти на природоохоронних територіях

Тип заходу	Характеристика	Цільова аудиторія
Екоуроки та заняття на природі	Тематичні заняття у школах, на базі НПП	Учні, вчителі, студенти
Візит-центри	Постійно діючі експозиції, інтерактивні зали	Туристи, громади, діти
Аудіогіди та мобільні застосунки	Індивідуальні цифрові програми з озвученням маршруту	Туристи, люди з вадами зору
Волонтерські програми	Табори, посадки лісу, прибирання, облік видів	Молодь, місцеве населення

Програми громадянської науки	Спостереження за видами, внесення даних до еко-баз	Студенти, аматори, гід
Тематичні заходи та екофестивалі	Дні парків, екоквести, екопикніки	Широка громадськість

Особливого значення набуває цифровізація як інструмент не лише покращення управління, а й екопросвіти, збору даних, маркетингу, моніторингу та підвищення доступності туристичних послуг. Створення національної цифрової платформи природоохоронного туризму з інтеграцією карт, системи електронних квитків, бронювання, онлайн-гайдів, віртуальних турів, оцінки навантаження, цифрових кабінетів партнерів та інвесторів має стати стратегічною метою. Водночас у межах окремих парків доцільно впроваджувати локальні ІТ-рішення: камери відеоспостереження за маршрутами, електронні лічильники туристів, інтерактивні навігаційні екрани, чат-боти для консультування, електронні карти біорізноманіття [17].

Таблиця 3.9

Цифрові інструменти для підтримки сталого туризму

Цифровий компонент	Призначення	Приклад реалізації
Національний портал ПЗФ	Єдина інформаційна система з даними про парки	Візуалізація, онлайн-квитки
Мобільні застосунки для туристів	Навігація, поради, аудіогід, зворотний зв'язок	GPS-треки, push-повідомлення
Електронні лічильники	Автоматичний облік туристичних потоків	Аналіз навантаження, динаміка
Онлайн-сервіси моніторингу	Спостереження за кліматом, станом маршрутів	Платформи збору польових даних
Системи віртуальної реальності (VR)	Віртуальні тури територіями, доступність для маломобільних груп	3D тури, цифрові екскурсії
Електронні кабінети партнерів	Подання заявок на співпрацю, звітність, інтеграція в маркетинг	CRM-платформи

Ще одним стратегічним напрямом є впровадження стандартів соціальної відповідальності у всіх аспектах діяльності природоохоронних установ, туристичних операторів, місцевих бізнесів і громад. Це означає добровільне дотримання екологічних, соціальних, етичних норм у щоденній діяльності, зокрема: використання екологічних матеріалів, відмова від пластику, інклюзія

в послугах, створення робочих місць для вразливих груп, прозорість фінансування, благодійна діяльність, відкритість до громадського контролю.

Особливу увагу слід приділити розвитку корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) серед суб'єктів туризму. Наприклад, приватні гіді можуть долучатись до екоосвітніх заходів, туристичні компанії — фінансувати відновлення маршрутів, готелі — ставати партнерами парків у сортуванні сміття, організації екомаркетів або наданні знижок для освітніх груп.

Таблиця 3.10

Приклади соціальної відповідальності у сфері сталого туризму

Суб'єкт	Напрямок соціальної відповідальності	Конкретні дії
Туроператор	Екологічна етика та інклюзія	Страховання груп, доступність для інвалідів
Адміністрація парку	Освіта, звітування, рівність	Публічні звіти, працевлаштування жінок
Приватний бізнес	Місцевий розвиток, підтримка культури	Закупівля локальних продуктів, ремесел
Освітні заклади	Виховання відповідальності	Екопроекти, шкільні табори
Громадські організації	Волонтерство, захист прав тварин	Кампанії, толоки, зоозахист

Практична частина реалізації цього напрямку в Україні може ґрунтуватися на запуску трьох програм національного масштабу:

Програма "Екоосвіта 360°" – розробка єдиного навчального модуля для всіх закладів освіти, інтеграція польових занять у структуру навчального процесу, підтримка дитячих експедицій та екологічних досліджень.

Цифрова екосистема ПЗФ України – створення платформи з цифровими картами маршрутів, профілями парків, системою онлайн-заявок, базою даних біорізноманіття, маркетплейсом для локальних виробників [5].

Кодекс соціальної відповідальності туризму – добровільний приєднання до стандарту, що охоплює екологічні, етичні та соціальні зобов'язання для всіх учасників туристичного ланцюга.

Таблиця 3.11

Очікувані результати впровадження трьох загальнонаціональних програм

Програма	Очікувані ефекти
Екоосвіта 360°	Підвищення рівня екоусвідомленості, залучення молоді до природоохорони
Цифрова екосистема ПЗФ	Зручність туристів, прозорість, облік, підвищення прибутковості
Кодекс соціальної відповідальності	Поширення етичної поведінки, нові стандарти якості, маркетингова привабливість

Таким чином, впровадження системної екологічної освіти, динамічної цифрової інфраструктури та стандартів соціальної відповідальності є не лише необхідною умовою сучасного сталого туризму, але й запорукою того, що туристична діяльність не стане загрозою для природного середовища. Навпаки – саме вона здатна стати рушієм екологічної трансформації суспільства, виховати нову культуру поведінки з природою та сформувати покоління відвідувачів, що не лише милуються ландшафтами, але й активно долучаються до їх збереження. Для України, яка має унікальне природне багатство та виклики поствоєнного відновлення, це є стратегічним шансом для поєднання національної ідеї, природоцентричної філософії й економічного зростання на основі сталих принципів [34].

Висновки

Отже, у цій кваліфікаційній роботі здійснено комплексне дослідження перспектив розвитку паркового туризму в Україні в контексті сталого туризму, яке охоплює теоретико-методологічні засади, аналіз сучасного стану природно-заповідного фонду, вивчення чинників стримування галузі, кращих практик управління та стратегічних напрямів подальшого зростання. На основі проведеного аналізу встановлено, що розвиток туризму на природоохоронних територіях є важливим інструментом досягнення сталого розвитку, який забезпечує збереження біорізноманіття, задоволення рекреаційних потреб населення, підтримку місцевих громад та формування екологічної свідомості.

У процесі дослідження доведено, що сталий туризм у межах природно-заповідного фонду потребує балансу між економічною доцільністю, екологічною безпекою та соціальною відповідальністю. Особливу увагу приділено системному аналізу рекреаційного потенціалу національних парків, які є ключовими суб'єктами у формуванні природоорієнтованої туристичної інфраструктури. Встановлено, що в Україні існує значний потенціал для активізації паркового туризму, зокрема в Карпатському, Поліському, Подільському та Причорноморському регіонах, однак його реалізація стримується низкою факторів: недостатньою інфраструктурою, обмеженим фінансуванням, нестачею кваліфікованих кадрів, відсутністю єдиної стратегії сталого розвитку туризму на ПЗФ.

У ході роботи проаналізовано успішні українські приклади організації паркового туризму (НПП «Синевир», «Шацький», «Гуцульщина») та досвід зарубіжних країн (США, Німеччина, Канада, Коста-Рика, Норвегія), які демонструють ефективні моделі екологічно збалансованого туризму, засновані на цифрових рішеннях, екопросвіті, міжсекторному партнерстві та фінансовій автономії природоохоронних структур. Визначено, що запровадження таких елементів в Україні сприятиме побудові

конкурентоспроможної моделі сталого туризму з урахуванням національних особливостей та європейських стандартів.

На основі результатів дослідження запропоновано стратегічні напрями розвитку паркового туризму в Україні, серед яких: впровадження просторового планування та зонування рекреаційного навантаження, розвиток інфраструктури з мінімальним впливом на довкілля, цифровізація туристичних сервісів, створення кластерів сталого туризму, розширення механізмів публічно-приватного партнерства, активізація міжнародної технічної допомоги, формування національної екопросвітньої програми та впровадження стандартів соціальної відповідальності у сфері туризму.

Окрему увагу приділено механізмам залучення інвестицій, де акцент зроблено на створенні інструментів фінансової автономії парків, типових моделей державно-приватного партнерства, мобілізації місцевих громад, створенні цифрових платформ для представлення інвестпроектів та просуванні національного бренду сталого природоохоронного туризму. Наголошено, що розвиток екоосвіти, цифрової інфраструктури та соціальної етики є основою довготривалої привабливості природоохоронного туризму.

На завершення представлено прогноз розвитку паркового туризму в Україні на період 2025–2035 років. Очікується суттєве зростання обсягів внутрішнього й в'їзного туризму, підвищення тривалості перебування туристів на територіях ПЗФ, розширення спектру послуг, інтеграція України до європейських туристичних і природоохоронних систем. За сприятливих умов природоохоронний туризм може стати ключовим чинником відновлення соціально-економічного потенціалу регіонів, збереження національного природного капіталу та підвищення міжнародного авторитету України як екологічно орієнтованої держави.

Список використаних джерел

1. Zienkiewicz, M. Sustainable tourism and biodiversity in protected areas of Europe / M. Zienkiewicz // *Journal of Environmental Planning and Management*. – 2021. – Vol. 64(6). – P. 1034–1050.
2. Акімов, О. О. Сталий розвиток туризму в Україні: проблеми та перспективи : монографія / О. О. Акімов, І. Ю. Бондарук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. – 252 с.
3. Алешугіна Н. О. та ін. Рекреаційно-туристичні ресурси України з основами туристичного ресурсознавства : навч. посіб. – Чернігів : Вид-во ЧНТУ, 2015. – 492 с.
4. Басюк Д. І. Основи туризмології : навч.-метод. посіб. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2005. – 204 с.
5. Басюк Д. І. Теоретичні і прикладні основи формування дестинацій винного туризму : монографія. – Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д. Г., 2014. – 272 с.
6. Бідняк, М. М. Екотуризм: навч. посіб. / М. М. Бідняк, О. В. Сидоренко. – Черкаси : Видавець Ольга Суворова, 2021. – 164 с.
7. Божко Л. Д. Проблеми розвитку сталого туризму в Україні в умовах глобалізації // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. – 2014. – № 2. – С. 43–50.
8. Бойко, В. М. Природно-заповідний фонд України: сучасний стан та напрямки розвитку / В. М. Бойко // *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. – 2022. – Вип. 64. – С. 45–54.
9. Вишневський В. І. Екологічний туризм : навч. посіб. / В. І. Вишневський. – К. : Інтерпрес ЛТД, 2015. – 140 с.
10. Воробйова О. А. Екологічний туризм як чинник сталого розвитку природно-заповідних територій // *Екологічні науки : науково-практичний журнал*. – 2012. – № 2. – С. 119–129.

11. Гаврилюк, В. В. Організація екологічного туризму в національних парках / В. В. Гаврилюк // Туризмознавчі студії. – 2020. – № 3. – С. 73–81.
12. Гапоненко А. І., Парфиненко А. Ю., Шамара І. М. Сільський зелений туризм : навч. посіб. – Суми : СумДПУ, 2019. – 178 с.
13. Герасименко В. Г. Концепція сталого розвитку туризму: етапи становлення і сучасний зміст // 3б. наук. праць “Туристична освіта в Україні: проблеми і перспективи”. – 2007. – Вип. 1. – С. 17–23.
14. Голод А. Безпека регіональних туристичних систем: теорія, методологія та проблеми гарантування : монографія. – Львів : ЛДУФК, 2017. – 340 с.
15. Горіна Г. О. Сталий розвиток туризму: стратегічні настанови та практики управління // Торгівля і ринок України. – 2024. – № 1(53). – С. 52–63.
16. Даниленко, І. М. Сталий розвиток природоохоронного туризму: світові практики і перспективи для України / І. М. Даниленко // Економіка природокористування. – 2021. – № 2. – С. 33–42.
17. Дмитрук О. Ю., Дмитрук С. В. Екотуризм : навч. посіб. – К. : Альтерпрес, 2009. – 358 с.
18. Заваріка Г., Зеленко О. Сталий туризм як інструмент збереження культурної спадщини та відновлення постраждалих територій // Економіка та суспільство. – 2022. – № 39. – С. 78–84.
19. Зінько Ю. В. Екологічні аспекти рекреаційно-туристичної діяльності в Українських Карпатах / Ю. В. Зінько // Міжнародна конференція «Екологічна ситуація у Карпатах на початку XXI століття: сучасний стан і шляхи вирішення» : матеріали конф. – Львів, 2013. – С. 56–64.
20. Ільченко, Т. В. Екотуризм у національних природних парках України: методичні основи планування / Т. В. Ільченко. – Київ : НАУ, 2019. – 148 с.

21. Клименко, В. І. Туризм на територіях природно-заповідного фонду: організаційно-правові аспекти / В. І. Клименко // Наукові записки. Серія «Економіка». – 2022. – Т. 34. – С. 56–63.
22. Ковальчук, Т. П. Сучасні концепції розвитку сталого туризму / Т. П. Ковальчук // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм. – 2021. – № 4. – С. 17–25.
23. Козловський О. Ю., Борисюк Б. В. Екологічний туризм : навч. посіб. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 202 с.
24. Крайник, І. В. Проблеми використання туристичного потенціалу ПЗФ України / І. В. Крайник // Економіка і суспільство. – 2023. – № 47. – С. 88–96.
25. Ладиченко, В. С. Екотуризм в системі сталого розвитку : навч. посіб. / В. С. Ладиченко. – Суми : СумДПУ, 2020. – 212 с.
26. Любіцева О. О., Сташук К. Розвиток екологічного туризму в Україні // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – 2002. – Вип. 53. – С. 189–196.
27. Малюк, О. М. Еколого-освітній потенціал національних парків України / О. М. Малюк // Географія та туризм. – 2022. – № 59. – С. 101–107.
28. Міщенко, В. П. Досвід країн ЄС у формуванні політики сталого природокористування / В. П. Міщенко // Регіональна економіка. – 2021. – № 2. – С. 43–51.
29. Немець Л. М., Кулешова Г. О., Соколенко А. В. Туристсько-рекреаційні ресурси світу : навч.-метод. посіб. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 102 с.
30. Остапчук, Ю. Г. Інвестиційна привабливість природоохоронного туризму / Ю. Г. Остапчук // Інвестиції: практика та досвід. – 2022. – № 21. – С. 24–28.
31. Пащенко, М. І. Система управління сталим розвитком туризму в національних парках / М. І. Пащенко // Державне управління: удосконалення і розвиток. – 2020. – № 10. – С. 5–11.

32. Петрук В. Г. та ін. Екогеографія та екотуризм : підручник. – Вінниця : ТОВ "Нілан-ЛТД", 2016. – 178 с.
33. Половинчак, Н. М. Перспективи цифровізації туризму в Україні / Н. М. Половинчак // Економічний часопис-XXI. – 2023. – № 1(207). – С. 49–53.
34. Руденко, Л. Г. Геоекологічне обґрунтування розвитку сталого туризму / Л. Г. Руденко, С. О. Шаблій. – Київ : Академперіодика, 2021. – 184 с.
35. Семенова, О. Ю. Проблеми та перспективи формування екотуристичних кластерів / О. Ю. Семенова // Економіка та держава. – 2021. – № 12. – С. 39–43.
36. Соловій І. П., Адамовський О. М., Дубовіч І. А. Сталий туризм: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні // Економіка та суспільство. – 2023. – № 50. – С. 191–197.
37. Сорокіна Г. О. Екотуризм : навч. посіб. – Луганськ : Вид-во ДЗ – ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2013. – 206 с.
38. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу : монографія. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. – 537 с.
39. Шевченко, А. В. Соціальна відповідальність у сфері сталого туризму / А. В. Шевченко // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2022. – № 3(80). – С. 112–118.
40. Ющенко, Т. В. Цифрові інновації в природоохоронному туризмі / Т. В. Ющенко // Інформаційне суспільство. – 2023. – № 2. – С. 91–96.